
BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Richard Janko, The Iliad: A Commentary, vol. IV: books 13-16, Cambridge University Press, 1992, σελ. XXV, 459.

Πρόκειται για τον τέταρτο τόμο της εξάτομης σειράς *The Iliad: A Commentary*, που επιμελείται ο G. S. Kirk. Σε κάθε τόμο, ένας κάθε φορά φιλόλογος προσφέρει πρώτα μερικά συνοπτικά κεφάλαια πάνω σε καίρια θέματα της ομηρικής έρευνας, και στη συνέχεια σχολιάζει αναλυτικά τις τέσσερις ραψωδίες που του αναλογούν. Στον πρώτο τόμο, που ανήκει (όπως και ο δεύτερος) στον ίδιο τον Kirk, βρίσκουμε και την Εισαγωγή του Επιμελητή, που διευκρινίζει τη μέθοδο και τους στόχους του σχολιασμού.

Η σειρά έχει ολοκληρωθεί, και δίκαια οι κριτικοί και ο φιλολογικός κόσμος στο σύνολό του την υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό. Μετά το θρίαμβο των ενωτικών και την καταξίωση της νεοαναλυτικής μεθόδου, μετά την άνθιση και την καρποφορία της θεωρίας της προφορικής ποίησης, πάνω απ' όλα μετά την ανάγνωση των μυκηναϊκών πινακίδων, που μας πρόσφερε τόσες πολύτιμες ιστορικές, γλωσσολογικές και πραγματολογικές πληροφορίες, φυσικό ήταν όλοι να αποζητούν έναν καινούριο αναλυτικό σχολιασμό των ομηρικών έργων, και είναι ευτύχημα ότι το νέο σχολιαστικό σώμα είναι συλλογικό, αποτέλεσμα της προσπάθειας πολλών και άξιων φιλόλογων, που καθένας τους πρόσφερε όχι μόνο τη γενική αλλά και την ειδική του εμπειρία και γνώση στον ιδιαίτερο ερευνητικό του τομέα¹.

Ο συγγρ. είναι γνωστός στο φιλολογικό κόσμο για τις λαμπρές επιδόσεις του σε πολλά πεδία, ανάμεσά τους και στη μελέτη της παράδοσης και την αποκατάσταση του ομηρικού κειμένου². Έτσι, περισσότερο από τις «παραπέρα σκέψεις» του στο πολυσυζητημένο θέμα των θεών (σσ. 1-7), αποτελούν σημαντικές και ώριμες προσφορές τα δύο του προκαταρκτικά κεφάλαια: (α) «Οι αρχές και η εξέλιξη της επικής γλώσσας» (σσ. 8-19), και (β) «Το κείμενο και

1. Αντίστοιχο στην *Οδύσσεια* αποτελεί η τρίτομη σειρά *A Commentary to Homer's Odyssey* του A. Heubeck κ.ά., Oxford, Clarendon Press, 1989-1992.

2. Τον θυμόμαστε στο Συνέδριο της F.I.E.C. στην Πίζα (1989) να υποστηρίζει με θέρμη —και με πολλά βάσιμα επιχειρήματα— ότι η έκδοση του Ομήρου από τον T. Allen στη σειρά της Οξφόρδης όχι μόνο δεν είναι η καλύτερη, αλλά ίσως να είναι και η χειρότερη που έχουμε! Απ' αυτήν την άποψη είναι κάπως ειρωνικό το γεγονός ότι ολόκληρο το έργο *The Iliad: A Commentary* αυτό ακριβώς το κείμενο ακολουθεί— που βέβαια ο συγγρ. δε διστάζει να του διορθώνει και λάθη, παραλείψεις, ακόμα και τυπογραφικά σφάλματα (!), π.χ. N 8-9, 195-7, 644-5, 824, O 80-83 κ.α.

η παράδοση [transmission] της *Ιλιάδας*» (σσ. 20-38), που απολήγει σε μια «υπόθεση» για την αρχική καταγραφή των ομηρικών ποιημάτων: «Προσωπικά πιστεύω —και η πεποίθησή μου προέρχεται από τον A. B. Lord—, ότι *Ιλιάδα* και *Οδύσσεια* είναι προφορικά έργα που ο ίδιος, χωρίς αμφιβολία αναλφάβητος, ποιητής τα υπαγόρευε» σε κάποιον άλλον για να τα γράψει. Δε θα συζητήσουμε σε μια απλή κριτική αυτό το τόσο σοβαρό θέμα, αλλά σημειώνουμε ότι, και αν ακόμα η έκταση και η ποιότητα των ομηρικών επών μπορούν να εξηγηθούν στο πλαίσιο μιας καθαρά προφορικής σύνθεσης, το ίδιο το γεγονός ότι ο ποιητής «υπαγόρευε» το έργο του (αν το υπαγόρευε), ξέροντας ότι πια τα «φτερωτά λόγια» του μετατρέπονται σε *μνημείον ές αεί*, δε γίνεται παρά να επηρέασε βαθιά την ποιητική του.

Ακολουθούν τα σχόλια στις ραφωδίες Ν, Ξ, Ο, Π (σσ. 39-421) και αναλυτικότερα Ευρετήριο (σσ. 423-459). Η εκτύπωση, αν εξαιρέσουμε τις σύντομες περιλήψεις, που παρεμβάλλονται με πλάγια στοιχεία στην αρχή κάθε ενότητας, είναι κάπως ισοπεδωτική, την ώρα που οι σημειώσεις κλιμακώνονται σε πολλά επίπεδα: υπάρχει μια γενική εισηγητική σημείωση στην αρχή κάθε ραφωδίας· υπάρχουν ξεχωριστές σημειώσεις (συχνά με δομικούς πίνακες) για κάθε μεγαλύτερη ή μικρότερη ενότητα· υπάρχουν, τέλος, σημειώσεις που αφορούν λίγους ή και ένα μόνο στίχο. Έτσι, π.χ., στην αρχή του Ν έχουμε, πέρα από την «εισαγωγή», χωριστές σημειώσεις για την ενότητα 1-152, για την υπο-ενότητα 1-26, για την υπο-υπο-ενότητα 1-8, και ακολουθούν οι σημειώσεις στους στίχους 1, 3-7, 8 κτλ.

Η ακρίβεια, η πληρότητα, η ποιικιλία, ναι, και η ζωντάνια των σχολίων, είναι θαυμαστές, αλλά βέβαια, όπως κάθε φιλόλογος, θα έχει και ο κριτικός εδώ κι εκεί κάποια παρατήρηση, ή και διαφωνία.

Ο ορθολογισμός, παλιά παγίδα για τους σχολιαστές, είναι σπάνιος. Τον επισημαίνουμε, π.χ., στην Εισαγωγή στο Ν, όπου ο Μηριόνης πηγαίνει στη σκηνή του να αντικαταστήσει το κοντάρι που του έσπασε, ενώ «θα μπορούσε να έχει βρει άλλο στο πεδίο της μάχης»· πρβ. 262-5, όπου «το να κατέχει κανείς τρωικά κοντάρια δεν αποτελεί απόδειξη γενναιότητας, καθώς ο Ίδομενέας θα μπορούσε να τα έχει βρει στο πεδίο της μάχης». Παρόμοια, στο Ν 148 «ο Έκτορας, που είχε τόσο πλησιάσει τις εχθρικές γραμμές, είναι βέβαιο ότι είχε κοντάρια μπηγμένα στην ασπίδα του», και στο Ο 449-51 ο Κλείτος πληγώνεται από πίσω, «γιατί κατά πάσα πιθανότητα (presumably) είχε γυρίσει το άρμα του, να το μετακινήσει σε άλλο τομέα της μάχης»· πρβ. Ο 539-45, Π 659-62.

Σε μερικά από τα παραπάνω παραδείγματα ο ορθολογισμός είναι «εισαγόμενος», καθώς ο συγγρ. παραθέτει και συζητά απόψεις αρχαίων ή βυζαντινών σχολιαστών. Το σώμα των παλαιότερων σχολίων προσφέρει, αλήθεια, πολλά, και ο συγγρ. το εκμεταλλεύεται γενικά με τον καλύτερο τρόπο· υπάρχουν ωστόσο περιπτώσεις, όπου αναρωτιόμαστε αν ορισμένες ολοφάνερα πλανημένες απόψεις αξίζει ακόμα να μνημονεύονται, ας είναι και μόνο για να ανααιρεθούν: Ν 99-101 (bT), 626-27 (Αρίσταρχος), Ξ 214-5 (Ευστάθιος), 218-23 (Αρίσταρχος), 213 (D), Ο 158-9 (T), Π 284-92 και 399-400 (Ευστάθιος).

Από τα Σχόλια, όπου υπάρχουν πολλές ανάλογες παρατηρήσεις, ο συγγρ. υιοθέτησε την έννοια της ειρωνείας (βλ. π.χ. Ν 521-5) και την επαύξησε με το πηγαίο αγγλοσαξο-

νικό του χιούμορ —στον Πίνακα το λ. *ironic* περιέχει πάνω από είκοσι παραπομπές. Σε αυτήν την αναπτυγμένη αίσθηση του χιούμορ χρωστούμε λαμπρές εμπνεύσεις, όπως το χωρισμό του Ο σε «μουσικά» μέρη (*largo*, *allegro* κ.τ.ό), τη ζωντανή, καμιά φορά σπαρταριστή διατύπωση των σχολίων —αλλά και κάποιες υπερβολές, όπως στο Ν 292-4, όπου υποτίθεται ότι ο Ιδομενέας «περνά από το σεξ στα αποτελέσματά του», μόνο και μόνο γιατί, ύστερα από μίαν «ερωτική» (as the archbishop [ο Ευστάθιος!] saw) εικόνα του πολέμου προτρέπει τους συμπολεμιστές του να μην κουβεντιάσουν *νηπύτιοι ὤς!* Σημειώνουμε μερικές ακόμα διαφωνίες μας:

Μπορεί κανείς να δεχτεί με τον Willcock ότι η συνάντηση του Ιδομενέα με το Μηριόνη έχει κάποιες κωμικές διαστάσεις (Ν 246-97)· όμως το να πούμε ότι ο διάλογός τους «έχει οπωσδήποτε κάποιο λογοτεχνικό στόχο, που δεν μπορεί παρά να είναι το χιούμορ», παραείναι. Σίγουρα δεν αποτελεί ειρωνεία το γεγονός ότι ο Ποσειδώνας, που γενικά αντιδρά στη θέληση του Δία, χρησιμοποιεί τον Ιδομενέα, απόγονο του Δία, για να εκδικηθεί το θάνατο του Αμφίμαχου (Ν 210). Αμφιβάλλουμε αν μπορεί να θεωρηθεί αστείο (*witty*) το γεγονός ότι στο Ξ 290-91 «ο Ύπνος μεταμφιέζεται σε πουλί, που δεν είναι πουλί, αλλά μεταμφιεσμένη γυναίκα» —η Χαλκίς, μητέρα των Κουρητών. Στο Ξ 295-6 ο συγγρ. θεωρεί ότι το *φίλους λήθοντε τοκῆας* αποτελεί «διασκεδαστική υπενθύμιση» του ότι η ερωτική σχέση του Δία με την Ήρα ήταν αιμομιχτική· ξεχνά όμως ότι και ο Πάρης σε ανάλογη περίπτωση είχε θυμίσει στην Ελένη τα πρώτα βήματα της ερωτικής τους σχέσης (Γ 442 κκ.). Στην ίδια σκηνή (298-9) δεν το βρίσκουμε καθόλου «κωμικό» ο Δίας να ρωτά την Ήρα πού άφησε το άρμα της —«κάνεις θνητός [!] δεν μπορεί να ανέβει με άρμα στη βουνοκορφή»—, όταν ο ίδιος έχει έρθει με άρμα (Θ 41 κκ.). Ακόμα, δε βλέπουμε καμιάν ειρωνεία, όταν η πέτρα που σφεντονίζει ο Αίας παρομοιάζεται με κεραυνό του Δία (Ξ 414-7), ούτε όταν η πανοπλία του Σαρπηδόνα χρησιμοποιείται ως έπαθλο στους ταφικούς αγώνες για τον Πάτροκλο (Π 419-683).

Σε ορισμένες περιπτώσεις ο συγγρ. υποστηρίζει (ή υιοθετεί) απόψεις, που μας φαίνονται αμφίβολες, ή τουλάχιστον αναπόδειχτες. Στο Ν 53 συμφωνεί με τους Segal και Redfield ότι το επίθετο *λυσσαώδης*, που αποδίδεται στον Έκτορα «συνδέεται με το μεγάλο θέμα των σκυλιών που σπαράζουν τα σώματα των σκοτωμένων πολεμιστών». Στο Ξ 9-12, όταν ο Νέστορας χρησιμοποιεί την ασπίδα του γιου του (γιατί κι εκείνος έχει δανειστεί τη δική του), ο συγγρ. θεωρεί ότι αυτό «προεξοφλεί» (*anticipates*) το δανεισμό των όπλων του Αχιλλέα από τον Πάτροκλο. Στο Ξ 250-55, ο Ύπνος «δε συμπαθεί τον Ηρακλή και αποφεύγει να πει το όνομά του» (για χάρη της Ήρας;) —δεν είναι όμως πιο τιμητική για τον ήρωα, και πιο επώδυνη για την Ήρα, η αντονομασία *ὑπέρθυμος Διὸς υἱός* (250); Στο Ξ 313-28, όπου ο Δίας απαριθμεί τις εξωσυζυγικές του αγάπες, ο συγγρ. σημειώνει ότι ο θεός «αποφεύγει την υπερβολικά συχνή επανάληψη του ρήματος *ἔραμαι*, σαν να το καταλαβαίνει κάπως ότι αυτό θα μπορούσε να ενοχλήσει την Ήρα» —μη στάξει η ουρά του! Στο Ο 638-52, ο συγγρ. θεωρεί ότι ο θάνατος του Περιφίτη, γιου του Κοπρέως (!), που σκοντάβει στην ασπίδα του, αποτελεί «τραγική, σίγουρα, παραλλαγή του Ψ 774 κ., όπου ο μικρός Αίας ξεγλιστρά στην κόπρον και χάνει τη νίκη στον αγώνα δρόμου»!

Στο Π 130-154, σημειώνει ότι «είναι πιθανό ο Όμηρος να επινόησε την ιδέα ότι η πανοπλία [του Αχιλλέα] ήταν δώρο που είχε πάρει ο Πηλέας στο γάμο του»· κάτι τέτοιο θα μας φαινόταν απίθανο, ένα παραπάνω, όταν στη συνέχεια ο ίδιος ο συγγρ. επαινεί τη θεωρία του W. R. Paton, που κιόλας το 1912 είχε διακρίνει πίσω από το μύθο ένα λαϊκό θέμα, όπου ο Πηλέας είχε δεχτεί στο γάμο του τρία μαγικά δώρα: μίαν άτρωτη πανοπλία, ένα κοντάρι που γυρίζει πίσω, και αθάνατα άλογα. Ας σημειώσουμε, τέλος, ότι και ολόκληρη η θεωρία του Mühlstein, που συσχετίζει τον Εύφορβο με τον Πάρη, για να εξη-

γήσει τη συμμετοχή του στο θάνατο του Πατρόκλου, μας φαίνεται πολύ αμφίβολη και αναπόδεικτη. Ο συγγρ. την αποδέχεται (Π 808-11), ξεπερνώντας έτσι ένα από τα πιο δυσπεπλута ομηρικά προβλήματα.

Ο αναγνώστης θα το έχει ήδη προσέξει ότι ο συγγρ. δε διστάζει να κάνει μακρινούς συσχετισμούς³ —συσχετισμούς που καμιά φορά πιστεύουμε ότι ούτε ο ποιητής τούς σκέφτηκε, ούτε το ακροατήριό του θα ήταν σε θέση να τους επισημάνει. Δίνουμε μερικά ακόμα ακραία παραδείγματα. Στο Ν 62-5, όταν ο Ποσειδώνας, που έχει πάρει τη μορφή του Κάλχα, παρομοιάζεται φεύγοντας με γεράκι, δυσκολευόμαστε να πιστέψουμε ότι ο ποιητής «πολύ επιδέξια παρομοιάζει τον “Κάλχα” με τα πουλιά που ερμηνεύει (Ν 70) και καθιστά “λεία” του τούς Έλληνες· όπως το γεράκι, έχει έρθει κι αυτός στην πεδιάδα από μεγάλο ύψος, το βουνό της Σαμοθράκης». Στο Ν 660-72 ο Πάρης στενοχωριέται για το θάνατο του Αρπαλίωνα, *ξείνος γάρ οί εην*. Αμφιβάλλουμε αν αυτό μπορεί να θεωρηθεί ειρωνεία, επειδή τριάντα πέντε στίχους πιο πάνω ο Μενέλαος είχε κατηγορήσει όλους τους Τρώες ότι δε φοβήθηκαν την οργή Διός ξενίου (625), και πολύ περισσότερο αμφιβάλλουμε αν στο χωρίο αυτό «η κριτική της ηθικής του Πάρη είναι βουβή, αλλά ολοφάνερη» (unmistakable). Στο Ξ 71-3, ο συσχετισμός του *χειρας έδησεν* με το *τολυτεύειν* (86) και με τα καράβια που είναι να ρίξουν οι Αχαιοί στη θάλασσα, «σίγουρα με σκοινιά», μαρτυρεί τη συνδυαστική ικανότητα του συγγρ., και όχι του ποιητή —και το δ 380, που μνημονεύεται ως παράλληλο, είναι κατά τη γνώμη μας τελείως διαφορετικό. Στο Π 284-92, το γεγονός ότι ο Πάτροκλος σκοτώνει σύμμαχο των Τρώων, τον Πυραίχημη (αρχηγό των Παιώνων), σίγουρα δεν «προετοιμάζει για τη μοίρα του Σαρπηδόνα» (αρχηγού των Λυκίων). Και πάλι στο Π 340-1, το «υποτιμητικό» (;) *δέρμα* (αντί *χρώς*), που συγκρατεί το κομμένο κεφάλι του Λύκωνα, σίγουρα δεν «αποσκοπεί στο να διασκεδάσει το φελληλικό ακροατήριο του ποιητή».

Η «υπερερμηνεία», το να ζητούμε και να βρίσκουμε περισσότερα απ' όσα το κείμενο μπορεί και ο ποιητής του θέλησε να προσφέρει, είναι συνηθισμένο λάθος των φιλολόγων —συγχωρεμένο, *δτι ήγάπησαν πολύ!* Από τον κανόνα δεν εξαιρείται ο σχολιαστής μας, και σημειώνουμε πάλι τις διαφωνίες μας. Η παρομοίωση στο Ν 178-80 δε μας φαίνεται να κρύβει τόσα μυστικά, όσα ανακαλύπτει ο συγγρ., και, όταν στο Ο 237-8 ο Απόλλωνας παρομοιάζεται με γεράκι «φασσοφόνο», είναι κατά τη γνώμη μας λάθος να συμφωνήσουμε με τα Σχόλια (bT) ότι ο θεός «θα φέρει στους Έλληνες το θάνατο που το γεράκι φέρνει στα περιστέρια». Ο Απόλλωνας συνδέεται πολλαπλά με το γεράκι —βλ. Αριστοφάνη, *Όρνιθες* 516—, και μην ξεχνούμε ότι στο συγκεκριμένο χωρίο έχει κατέβει ως γιατρός, να γιατρέψει τον Έκτορα, και τον γιατρεύει αμέσως, ενώ, όπως σημειώνει (υποθέτουμε με χαμόγελο) ο συγγρ. «στην πραγματικότητα η θεραπεία του θα απαιτούσε βδομάδες». Φαινόμενα υπερερμηνείας υπάρχουν, νομίζουμε, και στη σκηνή που ακολουθεί τη Διός απάτη (Ο 78-150), όπου ο συγγρ. ανακαλύπτει τόσες λεπτότητες και υστεροβουλίες στη συμπεριφορά και τα λόγια της Ήρας και των άλλων θεών, ώστε θα χρειαζόταν σπουδαγμένος ψυχολόγος, να τις ξεδιαλύνει.

Μέσα στον ωκεανό της πληροφόρησης που μας προσφέρουν τα σχόλια, θα ήταν άδικο να αναζητήσουμε τις αναπόφευκτες παραλείψεις. Σημειώνουμε δύο μόνο περιπτώσεις, όπου κρίνουμε ότι παραλείπεται κάτι σημαντικό. Στο Ν 43-45, όταν ο Ποσειδώνας παίρνει τη μορφή του Κάλχα, έχει σημασία να πληροφορηθούμε ότι πρόκειται για τη μία και μοναδική φορά όπου ο μάντης (υποτίθεται ότι) εμφανίζεται στο πεδίο της μάχης⁴. Στο

3. Παράξενο, όταν ο ίδιος πιστεύει ότι ο Όμηρος είχε συνθέσει το έπος προφορικά.

4. Και γενικά η παρουσία του Κάλχα στην *Ιλιάδα* είναι εξαιρετικά περιορισμένη —δεν παίρνει

N 126 κκ. και 339 κκ. θα άξιζε να θυμηθούμε ότι αυτοί οι στίχοι μνημονεύονται στον Ομήρου και Ησιόδου αγώνα ως οι ωραιότεροι του ποιητή —ένα παραπάνω, όταν και ο ίδιος ο συγγρ. τούς επαινεί με τόση γλαφυρότητα: «αν πραγματικά το βλέπαμε το θέαμα, δε θα μπορούσαμε να το χαρούμε, όσο χαιρόμαστε αυτήν του την περιγραφή» (N 339-44).

Ελάχιστο νόημα έχει και το να αναζητήσει ο κριτικός βιβλιογραφικές παραλείψεις σε ένα έργο όπου η ενημέρωση ξεπερνά κάθε προσδοκία. Επισημαίνουμε μόνο την ιδιαίτερη προτίμηση που δείχνει ο συγγρ. σε δύο έργα, ένα παλαιότερο, την πραγματικά εξαιρετική διατριβή του D. Lohmann, *Die Komposition der Reden in der Ilias* (Berlin 1970), και ένα πρόσφατο, το πετυχημένο βιβλίο της I. J. F. de Jong, *Narrators and Focalizers: The Presentation of the Story in the Iliad* (Amsterdam 1987) —όπου ο J. παραπέμπει ακόμα και για πολύ γνωστά πράγματα, όπως είναι, π.χ., η κατά λέξη επανάληψη των μηνυμάτων από τους αγγελιοφόρους (O 160-7).

Αρχετά γκρινιάσαμε, επισημαίνοντας μικροφεγάδια σε ένα λαμπρό έργο, που θα προσφέρει ανεκτίμητες υπηρεσίες στους μελετητές του Ομήρου. Μόνο ευγνωμοσύνη οφείλουμε στη γνώση, την ευαισθησία και την επιμέλεια του Richard Janko. Ίσως, μάλιστα, οι Έλληνες να του χρωστούμε και κάτι ξεχωριστό, όταν στο σχολιασμό του αξιοποιεί —απαραίτητο, αλλά και τόσο σπάνιο στις ξένες εκδόσεις— νεοελληνικό γλωσσικό, λαογραφικό κ.ά. συγκριτικό υλικό⁵.

Αθήνα

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ

Roger Scruton (ed.), *Xanthippic Dialogues*, London, Sinclair-Stevenson Ltd., 1993, σελ. 277.

Ο Roger Scruton διδάσκει φιλοσοφία στο Birkbeck College του Λονδίνου και πρόσφατα στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης. Η σκέψη του, με εμφανή την επίδραση των Kant και Wittgenstein, εντάσσεται στο ρεύμα του σύγχρονου εμπειρισμού και ακολουθεί τις νέες τάσεις της αναλυτικής φιλοσοφίας προς έναν ευρύτερο φιλοσοφικό προβληματισμό με λιγότερη έμφαση στην τεχνική. Από το 1982 εκδίδει το περιοδικό *Salisbury Review*, που ανήκει στον συντηρητικό χώρο σκέψης. Μεταξύ των έργων του περιλαμβάνονται βιβλία φιλοσοφικού περιεχομένου, όπως: *Art and Imagination*, *The Aesthetics of Architecture*, *The Meaning of Conservatism*, *Sexual Desire*, *A Short History of Modern Philosophy*, *The Philosopher on Dover Beach* και άλλα δημοσιεύματα λογοτεχνικής υφής, στα οποία πρόσφατα βρήκε διέξοδο η αναμφισβήτητα πλούσια φαντασία του.

Δείγμα αυτού του είδους γραφής, της «φιλοσοφικής φαντασίας», όπως την

μέρος στα συμβούλια, ούτε στη Διάπειρα, όπου ο Οδυσσεάς θυμίζει το χρησμό του, ούτε καν στην επίσημη θυσία και στα όρκια του Γ! — ίσως γιατί η συνύπαρξή του με τον Αγαμέμνονα θα δημιουργούσε πρόσθετα προβλήματα.

5. Βλ. N 120-3, 260-1, 427-33, 588-90, Ξ 185-6, Π 7-19, 97-100, 249-52, 825.

αποκαλεί, αποτελούν οι *Ξανθιππικοί Διάλογοι*, τέσσερις διάλογοι εμπνευσμένοι από το έργο του Πλάτωνα, όπου πρωταγωνιστούν γυναίκες, που αναλαμβάνουν να αποκαλύψουν τον «αληθινό» Πλάτωνα και την «χρυμμένη» αλήθεια πίσω από την «αφηρημένη» φιλοσοφία του. Δεσπόζουσα θέση κατέχει η Ξανθίππη, η οποία ενσαρκώνει αυτή την αλήθεια και εμφανίζεται ως η «δασκάλα» του Αριστοτέλη και ως το θεμέλιο της σκέψης του δυτικού κόσμου (!) (βλ. κουβερτούρα του βιβλίου και σ. 18, σημ. 4).

Στον πρόλογο (σ. 1-7) ο «εκδότης» Scruton επιδιώκει, μέσω μιας φανταστικής αφήγησης της εύρεσης των χειρογράφων των τριών πρώτων πλατωνικών διαλόγων, να προϊδεάσει τον αναγνώστη σχετικά με τον πρωταρχικό ρόλο που διαδραματίζουν οι γυναίκες στο έργο του. Είναι χαρακτηριστικό ότι γυναίκα προτρέπει τον Scruton να επισκεφθεί την Αίγυπτο, γυναίκα τού δίνει εκεί τα χειρόγραφα, διαδοχικοί κάτοχοι των οποίων ήταν επίσης γυναίκες. Ασφαλώς η μυθιστορηματική μορφή της εύρεσης χειρογράφων ή επιστολών αποτελεί κοινό τόπο στο μυθιστορηματικό είδος. Βλ., π.χ., τον *Ηρωα της Γάνδης* του Καχτίση, όπου ο συγγραφέας με πολύ περισσότερη δεξιοτεχνία κάνει χρήση της μορφής αυτής. Παρόμοιο με τον πρόλογο στόχο έχει η υπόθεση του συγγρ. (σ. 8) ότι οι *Ξανθιππικοί Διάλογοι* είναι έργο της Κυρηναϊκής Σχολής και πιθανότατα της Αρήτης, κόρης του Αρίστιππου. Επιπλέον, η επιλογή μιας σχολής με ηδονιστική κατεύθυνση δεν είναι άσχετη προς το όλο πνεύμα του βιβλίου, όπως εκφράζεται πανηγυρικά στον τελευταίο διάλογο.

Η *Πολιτεία της Ξανθίππης* (σ. 9-39) είναι ο μόνος «σωκρατικός» διάλογος. Βασίζεται στη θεματική της *Πολιτείας* και προϋποθέτει παρόμοιες συνθήκες συζήτησης. Ως χρονολογία δράσης του διαλόγου επιλέγεται το 405 π.Χ., εποχή γενικής αναστάτωσης και κομματικών παθών, κατά την οποία ο Πλάτων οραματίζεται την πολιτική αναμόρφωση της αθηναϊκής πολιτείας.

Η Ξανθίππη προσφέρει στον Σωκράτη τη δυνατότητα να φιλοσοφεί μέσα στο σπίτι του. Σ' ένα πρώτο μέρος (σ. 13-26) ο Σωκράτης μεταφέρει συνοπτικά τη συζήτηση που είχε κάνει την προηγούμενη στο σπίτι του Κέφαλου. Φαίνεται να υποστηρίζει τη θεωρία των ιδεών και τη θεωρία για την οργάνωση της δίκαιης πολιτείας και τη διακυβέρνησή της από φιλοσόφους, με σκοπό να αποκλείσει από αυτήν τον Πλάτωνα ως ποιητή και ονειροπόλο. Παράλληλα, καταγγέλλει τον Πλάτωνα για ανέντιμες προθέσεις σε βάρος του και εκφράζεται υποτιμητικά για τα καλλιτεχνικά χαρίσματα και τις φιλοσοφικές ικανότητές του.

Στο δεύτερο μέρος (σ. 26-39) πρωτοστατεί η Ξανθίππη και υποβάλλει σε κριτικό έλεγχο τις σωκρατικές απόψεις. Ερμηνεύει, λ.χ., τον μύθο του σπηλαίου από τη σκοπιά της γυναίκας και από άποψη πρακτικής χρησιμότητας και απορρίπτει το φιλοσοφικό νόημα που δίνει ο Σωκράτης σ' αυτόν. Κατάλληλοι να κυβερνήσουν δεν είναι αυτοί που αποβλέπουν στον κόσμο των αφηρημένων ιδεών, αλλά αυτοί που, όπως οι δεσμώτες του σπηλαίου, έχουν μάθει να προσαρμόζονται καλύτερα στον ατελή μας κόσμο. Επι κρίνει, ακόμη, την κατάργηση του θεσμού της οικογένειας στην ιδεώδη πολιτεία, καθώς και τα περί κοινοκτημοσύνης των γυναικών — οι ιδέες αυτές αποδίδονται στον Πλάτωνα — και διεκ-

τραγωδεί τις συνέπειες της άσκησης της πολιτικής εξουσίας από φιλοσόφους. Επιδιώξή της είναι η αποκάλυψη της αλήθειας των επί μέρους και της πραγματικότητας της ίδιας της ζωής, μιας αλήθειας που απαιτεί πίστη και δεν προσεγγίζεται με την αφηρημένη σκέψη αλλά με την τέχνη. Την αντίθεση της Ξανθίππης προς τον Σωκράτη τη συνοψίζει η καταληκτική της φράση: «Ονειρέφου τώρα την αιώνια ανάπαυση στην ιδέα μιας κλίνης. Εγώ θα κοιμηθώ σε μια πραγματική». Ας θυμηθούμε την ανάλογη, χωρίς επιχειρηματολογία, αντίδραση του Johnson στην ιδεοκρατική φιλοσοφία του Berkeley, όταν, χτυπώντας με δύναμη το πόδι του σε μια πέτρα, είπε: «Έτσι αντικρούω εγώ τη θεωρία του Berkeley».

Ο δεύτερος διάλογος, ο *Παρμενίδης της Περικτιόνης* (σσ. 41-98), ελάχιστα σχέση έχει με τον πλατωνικό *Παρμενίδα* (βλ. σσ. 69-79). Τη θέση του Σωκράτη στη συνάντηση με τους Ελεάτες παίρνει εδώ η Περικτιόνη, για να δοθεί «μια πιο εύλογη ερμηνεία» της συνάντησης αυτής (σ. 44). Ο διάλογος χωρίζεται στα τρία γνωστά μέρη της αττικής κωμωδίας: την πάροδο, τον αγώνα και την παράβαση. Στο πρώτο ο Πλάτων παρουσιάζεται σαν ένα άτομο ψυχικά τραυματισμένο από παιδί (εξαιτίας της έλλειψης μητρικής στοργής και του δεύτερου γάμου της μητέρας του) που εξακολουθεί να έχει μέσα του θυμό και να αγανακτεί μαζί της, γιατί του φέρεται εγωιστικά και αδιάκριτα, τον δυσφημεί και τον υποτιμά. Η σχέση του Πλάτωνα με τη μητέρα του θα χρησιμοποιηθεί ως ερμηνευτικό πλαίσιο και στους επόμενους διαλόγους. Η Περικτιόνη αντιμετωπίζει με ψυχραιμία τις επιθέσεις του γιου της και επιχειρεί να του δώσει ένα μάθημα (tutorial: sic!) σχετικά με το ύφος που ταιριάζει στην έκφραση των παθών. Αποκαλύπτεται ότι ο Πλάτων γράφει μια τραγωδία με κεντρικό ήρωα τον εαυτό του, όπου εμφανίζεται ως αντι-ήρωας που αδυνατεί να εκπληρώσει την εντολή που του δίνει το φάντασμα του πατέρα του, να υποδυθεί τον ρόλο του Ορέστη. Κάτω από συνθήκες εσωτερικής σύγκρουσης χάνει το εγώ του, την ταυτότητά του, και στο εξής αγωνίζεται να επιβεβαιώσει την ύπαρξή του. Ζώντας σ' έναν κόσμο αβεβαιότητας και παρακμής, αντιμετωπίζει ερωτήματα διαφορετικά από εκείνα των ηρώων των τραγικών. Η προβληματική του στρέφεται στο έσχατο ερώτημα της ύπαρξης, που όμως απαιτεί, για να απαντηθεί, τη γλώσσα της φιλοσοφίας. Είναι προφανές ότι πρόκειται για αυτοσχέδια ερμηνεία της μαρτυρίας του Διογένη Λαέρτιου ότι ο Πλάτων έκαψε μια τραγωδία του, όταν άκουσε τον Σωκράτη (βλ. σ. 61, σημ. 19).

Το ερώτημα για την ύπαρξη γίνεται αφορμή να διηγηθεί η Περικτιόνη, στο δεύτερο μέρος του διαλόγου, τη συζήτησή της με τον Παρμενίδα, όταν τον είχε συναντήσει μαζί με τον Ζήνωνα πριν αρκετά χρόνια σε μια συγκέντρωση διαπρεπών ανδρών. Υποτίθεται ότι πήγε εκεί με τον πατέρα της και χόρεψε μπροστά τους. Ο Παρμενίδης, μετά τον γοητευτικό χορό της, θέτει το ερώτημα «αν ο χορός είναι», για να αποδείξει ότι είναι και δεν είναι και ότι δεν υπάρχει ούτε κίνηση, μορφή της οποίας είναι ο χορός, ούτε αλλαγή, μορφή της οποίας είναι η κίνηση. Εξηγεί ότι το είναι συνεπάγεται ενότητα και δίνει τα γνωστά κατηγορήματα του όντος. Ορίζει ακόμη το κακό ως άρση της τελειότητας του όντος και

πτώση στο μη ον. Μορφή αυτής της πτώσης σε σχέση με το ανθρώπινο πνεύμα είναι η επιθυμία ή, διαφορετικά, η αλλοτριωτική δύναμη που διαταράσσει την τέλεια ενότητα και την ισορροπία του.

Στο τρίτο μέρος η Περικτιόνη ερμηνεύει τη φιλοσοφία του Παρμενίδη υπό το πρίσμα μιας διαλεκτικής της ύπαρξης, σύμφωνα με το σχήμα των τριών σταδίων που παραπέμπει στον κύκλο της ψυχής του Εμπεδοκλή. Η ενότητα του παρμενίδειου όντος αντιστοιχεί σε μια αρχική κατάσταση αθωότητας, κατά την οποία το βρέφος βρίσκεται σε τέλεια ενότητα με την πηγή της ύπαρξής του, την τροφή. Στο στάδιο της πτώσης επέρχεται η απώλεια αυτής της αθωότητας και αποκτάται η εμπειρία του αποχωρισμού. Η ύπαρξή μας αρχίζει να εκτίθεται σε κίνδυνο, καθώς εξαρτάται από κάποιον άλλον, όπως συμβαίνει ιδιαίτερα στον έρωτα, με την παραπάνω έννοια της επιθυμίας. Στο τρίτο στάδιο επιτυγχάνεται μια αθωότητα υψηλότερης μορφής από την αρχική. Πρόκειται για μια μορφή συνείδησης των πραγμάτων και αποδοχής αυτού που δεν είχε γίνει καθαρά κατανοητό. Η Περικτιόνη αντιπαρατάσσει τη «θεωρία» της προς τις δήμεν ορθολογιστικές θεωρίες των φιλοσόφων, επιδιώκοντας να δείξει ότι η δική της οδηγεί στο θρίαμβο του λόγου μέσω του εξώλογου. Σύμφωνα με μια νέα ερμηνεία της παρμενίδειας φιλοσοφίας που προτείνει, ο ίδιος ο λόγος ακολουθεί το διαλεκτικό σχήμα που υπαγορεύουν τα πάθη μας. Ο Πλάτων απορρίπτει το σχήμα αυτό για λόγους μεθόδου, και επιπλέον δηλώνει, προετοιμάζοντας έτσι το έδαφος για τον επόμενο διάλογο, ότι ο ίδιος στερήθηκε την αγαλλίαση της παιδικής αθωότητας και, συνεπώς, θα αντλήσει το όραμά του για τον μελλοντικό κόσμο από τις τραυματικές εμπειρίες του.

Στους *Νόμους της Ξανθίππης* (σσ. 99-172) περιγράφεται η πρώτη συνάντηση του Πλάτωνα με την Ξανθίππη κοντά στον τάφο του Σωκράτη. Σ' ένα πρώτο μέρος του διαλόγου (σσ. 103-14) ο Πλάτων εκφράζει την αντιπάθειά του για τη γυναίκα του δασκάλου του, στηριγμένος στη γνωστή δυστροπία της. Η Ξανθίππη υπενθυμίζει την απουσία του την ημέρα της εκτέλεσης του Σωκράτη, οπότε ο Πλάτων καταντροπιασμένος ομολογεί ότι το «ξέχασε», γιατί παρασύρθηκε από τη μουσική και τον παράφορο χορό των Κορυβάντων (!). Για να τιμήσει πάντως τη μνήμη του δασκάλου του, ο Πλάτων πληροφορεί ότι είχε αποφασίσει να συγκροτήσει μια κοινωνία που θα ενσάρκωνε τα σωκρατικά ιδεώδη. Επειδή όμως αυτό κατέστη ανέφικτο, κατέληξε στην ίδρυση της Ακαδημίας, όπου θα δίδασκε τη σωκρατική φιλοσοφία σε μικρότερη κοινωνία.

Στο δεύτερο μέρος (σσ. 114-24) η συζήτηση στρέφεται κυρίως γύρω από τον σχεδιασμό της δεύτερης καλύτερης πολιτείας μετά την ιδανική. Ο Πλάτων υποστηρίζει ότι ο νόμος, ως ανώτερη αρχή διακυβέρνησης μιας πολιτείας που βρίσκεται σε σχέση αλληλεξάρτησης με τον κυβερνήτη, οφείλει να εξουδετερώνει ο,τιδήποτε προκαλεί συγκρούσεις, για να εξασφαλίζει την ειρηνική συμβίωση των πολιτών. Οι βασικότερες αιτίες συγκρούσεων είναι η ιδιοκτησία, και συγκεκριμένα η κατοχή χρήματος, η οικογένεια και οι διαφορές στη θρησκευτική πίστη. Ως μέσα θεραπείας προτείνονται ο περιορισμός στο ελάχιστο της ατομικής ιδιοκτησίας, η διαπαιδαγώγηση των παιδιών από την πολιτεία, και όχι από την

οικογένεια που αντιστρατεύεται στους σκοπούς της πολιτείας, και η καθιέρωση, με νόμο, ενιαίας θρησκείας και λατρευτικών διαδικασιών.

Στο τρίτο μέρος (σσ. 124-46) η Ξανθίππη ασκεί κριτική στις πλατωνικές απόψεις. Χρησιμοποιεί το ίδιο υποθετικό παράδειγμα της πόλης Μαγνησίας που βρίσκουμε στους *Νόμους*, με τρόπο όμως που να καταδεικνύει τις αρνητικές συνέπειες της πλατωνικής αντίληψης. Το πνεύμα με το οποίο θεσπίζονται στην πόλη αυτή οι νόμοι (από γυναίκα νομοθέτη, όπως ήταν αναμενόμενο) είναι η με κάθε λεπτομέρεια ρύθμιση της ζωής των πολιτών, η διακυβέρνηση της πολιτείας βάσει σχεδίου, ο περιορισμός των δραστηριοτήτων και η σύμπτυξη του πληθυσμού της σε καθορισμένα όρια. Η Ξανθίππη απορρίπτει μια τέτοια στενή αντίληψη, υποστηρίζοντας ότι οι νόμοι δεν πρέπει να θεωρούνται μέσα για την επιδίωξη κάποιων σκοπών αλλά σκοποί καθαυτοί. Θεωρεί ότι πάνω από τους θεσπισμένους νόμους υπάρχουν οι φυσικοί και πάνω από τον νομοθέτη η εξουσία αμερόληπτων δικαστών που αποφασίζουν σύμφωνα με το φυσικό δίκαιο. Εκθειάζει την οικογένεια ως ιδανική κοιτίδα καλλιέργειας σωστών πολιτών και υπερασπίζεται την άποψη της ανεξιθρησκείας.

Το τελευταίο μέρος (σσ. 147-72) αποτελεί μωσαϊκό ποικίλων θεμάτων, συνειρμικά συνδεδεμένων μεταξύ τους. Η Ξανθίππη αναπτύσσει, λ.χ., το θέμα της κρίσης των νεκρών και της μετά θάνατον ζωής και στη συνέχεια αναφέρεται στην έννοια της απεικόνισης. Διακρίνει υλικό και εκφραστικό μέρος της απεικόνισης και προβαίνει σε αντίστοιχες διακρίσεις, όπως της ζωικής και έλλογης φύσης του ανθρώπου ή της «προσωπικής» και «απρόσωπης» πόλης. Η αντίληψή της για τον άνθρωπο ως ον έλλογο, υπεύθυνο, που διαθέτει εγώ ή πρόσωπο, αντιδιαστέλλεται από τον Πλάτωνα προς μία αναξιμάνδρεια όσο και δαρβίνεια θεωρία της εξέλιξης των ειδών. Η Ξανθίππη, από το άλλο μέρος, αντιτάσσει τη δική της άποψη για την προσωπική πόλη, ως έλλογη και υπεύθυνη, προς την αντίληψη του Πλάτωνα για την απρόσωπη πόλη, που θεωρείται άλογη μηχανή. Η Ξανθίππη τελειώνει υπογραμμίζοντας το αλληγορικό νόημα του μύθου για το μέλλον της ψυχής, οπότε εμφανίζεται ο έφηβος Αριστοτέλης, για να πάρει τον Πλάτωνα. Όταν φεύγουν, παρουσιάζεται το φάντασμα του Σωκράτη και λέει, μεταξύ άλλων, ότι έχει πει αρκετές ανοησίες σε θέματα ηθικής κι ότι αυτά θα τα εξηγήσει ο Αριστοτέλης. Ο Αριστοτέλης ξαναεμφανίζεται στη σκηνή για να πάρει το υφαντό που πούλησε η Ξανθίππη στον Πλάτωνα, κι εκείνη του κλείνει ραντεβού για την επομένη.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Scruton θεωρεί σημαντικό να προσδιορίσει όσα στοιχεία μπόρεσε να συγκρατήσει ο Πλάτων από τη συζήτησή του με την Ξανθίππη και που τα χρησιμοποίησε στους διαλόγους του (βλ. σσ. 127-28, σημ. 15). Άλλωστε, με βάση το γεγονός ότι ο Πλάτων δεν μπόρεσε να θυμηθεί όλη τη συζήτηση, ερμηνεύεται και η συμβολή του διαλόγου (σ. 102).

Το *Συμπόσιο της Φρύνης* (σσ. 173-270), ένας αποκλειστικά γυναικείος διάλογος, είναι ο πιο εκτεταμένος και ο πιο αντιπροσωπευτικός του βιβλίου. Στο κλίμα του εισάγεται ο αναγνώστης ήδη από τον πρόλογο (σσ. 175-77), όπου διαβάσει, μεταξύ άλλων, ότι, εκτός από το ελληνικό χειρόγραφο του δια-

λόγου, βρέθηκε κι ένα άλλο μεταφρασμένο στα τουρκικά με προσθήκες και βελτιώσεις από γυναίκες του χαρεμιού του Σουλτάνου, όπου το χειρόγραφο κυκλοφορούσε κρυφά.

Ο διάλογος επιχειρεί να εξηγήσει τη μεταβολή, στη συναισθηματική ζωή του Πλάτωνα και στις ιδέες της εποχής του, από τον ομοφυλοφιλικό στον ετεροφυλοφιλικό έρωτα. Υπεύθυνος για τη στροφή αυτή θεωρείται ο ποιητής Αντίμαχος, σύγχρονος του Πλάτωνα, που έγραφε ένα ερωτικό ποίημα προς τη σύζυγο ή ερωμένη του Λύδη (τελικά ταυτίζεται με την Αρχεάνασσα). Η απάντηση για την αλλαγή του ίδιου του Πλάτωνα αντλείται από τέσσερις στίχους του προς την Αρχεάνασσα, που γίνονται το έναυσμα για τα όσα πλάθει ο *Scruton* στη συνέχεια σχετικά με την ερωτική ζωή του φιλοσόφου (βλ. σσ. 180-81). Η σκηνή του διαλόγου αναφέρεται στο μυστικό συμπόσιο γυναικών που είχε οργανώσει η Φρύνη, για να γιορτάσει μια σπουδαία ερωτική της κατάκτηση. Η περιγραφή των συνθηκών διήγησης της συζήτησης του συμποσίου είναι περίπλοκη και εκτενής (αναδιηγήσεις, μεταμφιέσεις κτλ.). Η σειρά των λόγων καθορίζεται από τη Φρύνη.

Πρώτη μιλάει η Λασθένεια από τη Μαντινεία (μαθήτρια τότε της Ακαδημίας), ως άλλη Διοτίμα (σημειωτέον ότι η Διοτίμα φέρεται ως μακρινή εξαδέλφη της Φρύνης), για να εξυμνήσει τον πνευματικό έρωτα μεταξύ ανδρών, που οδηγεί στη θεώρηση της ιδέας της ομορφιάς και στη γνώση του όντος καθ'αυτού. Το ωραίο πρόσωπο γίνεται αφορμή να πετάξει η ψυχή στην υψηλότερη σφαίρα της καθολικής αλήθειας που γνώρισε σε προηγούμενη ζωή της. Σε αντίθεση προς τον έρωτα των ανδρών, ο έρωτας των γυναικών είναι προσκολλημένος στον αισθητό κόσμο των επί μέρους, γιατί δεν μπορεί να αποσπαστεί από το συγκεκριμένο αντικείμενο του έρωτα —ιδέα όχι ιδιαίτερα φεμινιστική.

Ακολουθεί ο λόγος της Φρύνης ως αντίποδας του προηγούμενου. Ύστερα από μια λεπτομερή περιγραφή των πρώτων ερωτικών της εμπειριών, η Φρύνη καταλήγει ότι δεν αναζητούμε μέσω του έρωτα την αφηρημένη ιδέα της ομορφιάς, αλλά την ατομικότητα ή το εγώ του άλλου με μια σφοδρότητα που ξεπερνά τη δύναμη του λογικού και για την οποία τα μόνα μέσα προστασίας που διαθέτουμε είναι η δίκη και η αιδώς. Η Φρύνη ανακοινώνει ότι η τελευταία ερωτική της κατάκτηση είναι ο Πλάτων, διευκρινίζοντας, μετά από μια έκρηξη οργής της Λασθένειας, ότι πρόκειται για τον ποιητή και όχι τον φιλόσοφο.

Ο λόγος δίνεται στη συνέχεια στην Ποτώνη, η οποία, αρνούμενη τόσο τον πλατωνικό όσο και τον σαρκικό έρωτα, υποστηρίζει μια ενδιάμεση μορφή που αρχίζει με την ένωση του ζευγαριού, για να συνεχιστεί με τη φροντίδα του ενός προς τον άλλο και τη θυσία τους για τον καρπό του έρωτά τους, τα παιδιά. Ο λόγος της Ποτώνης αντιστοιχεί περίπου μ' εκείνον του Πausανία στο πλατωνικό *Συμπόσιο* (διάκριση μιας κατώτερης και υψηλότερης μορφής έρωτα). Η Ποτώνη προβαίνει ακόμη στη διάκριση της ντροπής του σώματος (αυτή ξεπερνιέται στον συζυγικό έρωτα χάριν του ανώτερου σκοπού τον οποίο τείνει ο έρωτας αυτός να πραγματοποιήσει) και της ντροπής της ψυχής, που συνδέεται με τον καθαρά σαρκικό έρωτα.

Ο επόμενος λόγος έρχεται να αναιρέσει την αξιοπιστία της άποψης της Ποτώνης, ότι σκοπός του έρωτα είναι η φροντίδα για τα παιδιά, αφού προέρχεται από την παραμύθια της Περιχτιόνης, κόρης της Ποτώνης. Ο λόγος αυτός θεμελιώνεται σ' ένα μύθο, ανάλογο μ' εκείνον του Αριστοφάνη στο *Συμπόσιο*. Και οι δύο μύθοι περιγράφουν τη δημιουργία ανδρών και γυναικών από πλάσματα αρχικά αδιαφοροποίητα. Ερμηνεύουν την ερωτική έλξη των δύο φύλων ως ένστικτο πρωταρχικό του ανθρωπίνου οργανισμού που συνδέεται με την επιθυμία να συμπληρώσει το κενό που νιώθει ο άνθρωπος ως άτομο, για να νιώσει αυτάρχεια και ολοκλήρωση.

Έπεται ο λόγος ή, μάλλον, οι αποκαλύψεις της φίλης της Φρύνης, Αρχεάνας, σχετικά με τη σκοτεινή πτυχή της προσωπικότητας του Πλάτωνα που αναφέρεται στο ερωτικό του ενδιαφέρον για τη γυναίκα. Η Αρχεάνασσα τον περιγράφει σαν έναν άνδρα άπειρο αρχικά στα ερωτικά, που κατέληξε έρμαιο σαρκικού πόθου. Η μεγαλύτερη αποκάλυψη είναι ένα του ποίημα, γεμάτο λαγυρεία και πάθος, που υποτίθεται ότι απευθυνόταν σε άλλη γυναίκα. Η Φρόνη καταφέρνει να το διαβάσει στην ομήγυρη, οπότε δημιουργείται πανδαιμόνιο, όταν ακούγεται ότι το έγραψε ο Πλάτων, ο φιλόσοφος αυτή τη φορά.

Η Ξανθίππη, που εκφωνεί τον τελευταίο λόγο, προσπαθεί να αποκαταστήσει κλίμα ηρεμίας. Συμφωνεί με την άποψη της Φρύνης ότι αντικείμενο του έρωτα είναι ένα πραγματικό άτομο, αλλά υπογραμμίζει ότι, για να αντλήσουμε ευτυχία από τον έρωτα, δεν πρέπει να αποβλέπουμε στην επιδίωξη μόνο της ηδονής, αλλά στην αυτοεκτίμηση και τον αυτοσεβασμό. Ως πρότυπο προβάλλει τη σχέση της με τον Σωκράτη, που βασιζόταν σε αισθήματα αμοιβαίας υπευθυνότητας και αγάπης. Τελειώνοντας, επιδοκιμάζει το όραμα της Λασθένειας όχι επειδή είναι αληθινό, αλλά επειδή μας κάνει να θεωρήσουμε τον κόσμο υπό το πρίσμα της αιωνιότητας.

Στο τέλος του βιβλίου υπάρχει ένα συνονθύλευμα πραγματικών και μη πληροφοριών για τα πρόσωπα του τελευταίου διαλόγου (σσ. 267-70), καθώς και ένας χαριτολογών index (σσ. 271-77). Διαβάζουμε π.χ. (σ. 277): «Spinosa, Benedict, του άρεζε η μπίρα, 115». Όμως στη σελίδα 115 η μόνη λέξη που αρχίζει από S είναι η λέξη *Styx*, προφανώς κατά μίμηση της *Φαλακρής Τραγουδίστριας* του Ιονέσκο, όπου κανένα πρόσωπο δεν είναι ούτε τραγουδίστρια ούτε φαλακρό.

Πριν καταλήξουμε σε κάποια αξιολογικά συμπεράσματα για το βιβλίο, θα πρέπει να οριοθετήσουμε τον χώρο της φιλοσοφικής φαντασίας στον οποίο εντάσσεται. Αναμφισβήτητα ο χώρος αυτός επιτρέπει πλήρη αποδέσμευση από την ιστορική πραγματικότητα. Θεωρούμε, όμως, ότι, όταν εφαρμόζεται σε συγκεκριμένη εποχή και πρόσωπα, τότε επιβάλλει κάποιον σεβασμό στα ιστορικά γεγονότα, τις ιδέες και τον πολιτισμό στον οποίο αναφέρεται. Το βιβλίο του Scruton όχι μόνο αρνείται να υποταχθεί σε τέτοιου είδους κανόνες ή περιορισμούς (χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν η γλώσσα του βιβλίου, η οποία κάθε άλλο παρά αρχαίο διάλογο μας θυμίζει, η αναφορά σε συνήθειες της εποχής μας, όπως, λ.χ. στη σ. 190, ο χορός σε night-club, κ.ά.) αλλά, επιπλέον,

εμφανίζεται και με επιστημονικό ένδυμα, προκαλώντας συχνά σύγχυση. Λ.χ., στις πραγματικές παραπομπές παρεμβάλλονται φανταστικές (π.χ. σσ. 6, 21, 29, 73) ή ακόμη χρησιμοποιούνται πραγματικές αναφορές, για να τεκμηριωθούν ψευδείς υποθέσεις (π.χ. σ. 68, σημ. 22, σ. 73, σημ. 23).

Θα μπορούσε, βέβαια, να αντιτάξει κανείς ότι το έργο αυτό δεν είναι παρά ένα διανοητικό παιχνίδι, όπου ο συγγρ., παίζοντας με τις αρχαίες πηγές και μαρτυρίες, μεταπηδά διαρκώς από το πραγματικό στο φανταστικό, από την επιστήμη στη λογοτεχνία, από το σοβαρό στο ευτράπελο. Με το παιχνίδι αυτό αποβλέπει να ανατρέψει τις καθιερωμένες ερμηνείες και τον παραδοσιακό τρόπο προσέγγισης της αρχαίας φιλοσοφικής παράδοσης, προσφέροντας στον αναγνώστη μια σύγχρονη φεμινιστική ανάγνωση του πλατωνικού έργου. Ποιοι είναι, όμως, οι κανόνες του «ευφυούς» αυτού παιχνιδιού του συγγρ.; Θεωρούμενοι όχι ως «τεχνικές που υιοθετούνται για κάποιο σκοπό αλλά ως μέθοδοι που ορίζουν τι κάνουμε» (σ. 127), μήπως δεν σηματοδοτούν προδιαγεγραμμένες προθέσεις του; Θα μπορούσαμε να αντλήσουμε από το βιβλίο την απόλαυση απλώς και μόνο ενός παιχνιδιού, απόλαυση που όντως μας χαρίζουν τα ευφυολογήματα του συγγρ., κάποιες σελίδες που θα μπορούσαν να ενταχθούν είτε σ' ένα βιβλίο παραδοξοτήτων είτε σε μια χιουμοριστική ανθολογία (π.χ. σσ. 61-2, σημ. 19, σσ. 69, 122), κάποιες άλλες γραμμένες με γλαφυρότητα και ζωντάνια (λ.χ. 191-92) —μεταξύ των οποίων και το περίφημο, ανακρεόντειο πνεύματος ποίημα, που ο συγγρ. είχε τη φαινή έμπνευση να αποδώσει στον Πλάτωνα (248-251)—, ο επινοητικός τρόπος με τον οποίο περνά από την ιστορική πραγματικότητα στην εικασία και αντίστροφα (η συζήτηση, π.χ., του Παρμενίδη πάνω στο πρόβλημα της κίνησης με αφορμή το χορό της Περικτιόνης, η εξήγηση της στροφής του Πλάτωνα από την ποίηση στη φιλοσοφία (61-3), η συσχέτιση της θεωρίας της ιδανικής πολιτείας με τις τραυματικές εμπειρίες του Πλάτωνα).

Αν όμως θελήσουμε να αναζητήσουμε πέρα από την απόλαυση και κάποια συμβολή στη μελέτη του Πλάτωνα, τότε διαπιστώνουμε τα εξής: Αν το βιβλίο απευθύνεται στον ειδικό μελετητή, αυτός δεν έχει να αποκομίσει κανένα όφελος από αυτό, αφού τυχόν επιστημονικοί του στόχοι, όπως, λ.χ., η άποψη που προβάλλει ο πρώτος διάλογος ότι οι θεωρίες των ιδεών και της ιδανικής πολιτείας πρέπει να αποδοθούν στον Σωκράτη και όχι στον Πλάτωνα, πέραν του γεγονότος ότι δεν τεκμηριώνονται επιστημονικά, αποδεικνύονται ξεπερασμένοι¹.

Η κουβερτούρα, άλλωστε, του βιβλίου, όπου εκτίθεται ο σκοπός του έργου, περιέχει επιστημονικές ανακρίβειες. Λέγεται, λ.χ., ότι από τη φιλοσοφία του Πλάτωνα «αποκλείστηκε αυστηρά ο πραγματικός κόσμος των ανδρών και των γυναικών», πράγμα αθεμελίωτο, όπως ιδιαίτερα προκύπτει και από μια απλή ανάγνωση της *Πολιτείας* και των *Νόμων*. Αναφέρεται ακόμη ότι «ο αληθινός Πλάτων μάς αποκαλύπτεται από τις γυναίκες, τις οποίες εξόρισε από τα επιχειρήματά του» (το βιβλίο του Scruton συνιστάται σε κάθε φεμινιστή). Η πραγ-

1. Η παραπάνω άποψη είχε υποστηριχτεί από τους Σκώτους μελετητές του Πλάτωνα ήδη στις αρχές του αιώνα. Βλ., π.χ., W. Jaeger, *Παιδεία*, Αθήνα 1971, τ. 2, σ. 83.

ματικότητα βέβαια είναι ότι, χωρίς να μπορεί να θεωρηθεί ο Πλάτων φεμινιστής με τη σύγχρονη έννοια, ωστόσο εξίσωσε, στην *Πολιτεία* και τους *Νόμους*, τη γυναίκα με τον άνδρα ως προς την αγωγή και τα πολιτικά δικαιώματα, και από την άποψη αυτή είναι ο πλέον φεμινιστής ολόκληρης της αρχαιότητας². Όσο για την κριτική στις σωκρατικές και πλατωνικές ιδέες που ασκείται σ' αυτό το βιβλίο, αυτή είναι εμπνευσμένη από τη σύγχρονη φεμινιστική θεωρία (λ.χ., έμφαση στη σπουδαιότητα της συγκίνησης και του πάθους έναντι του λογικού, ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο αντί για το αφηρημένο και γενικό, προβολή της άποψης και της συμβολής της γυναίκας, ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις κτλ.). Ως τέτοια, αναμφίβολα εμφανίζεται ιδιαίτερα επίκαιρη και ελκυστική, αλλά όχι επιστημονικά σημαντική, από την άποψη ότι είτε σχετίζεται ελάχιστα με το πνεύμα της αρχαιότητας (όπως, λ.χ., η κριτική της Περικτιόνης στη φιλοσοφία του Παρμενίδη) είτε στηρίζει πράγματα που με άλλη μορφή θα φαίνονταν ανούσια και ασήμαντα (η κριτική, π.χ., της Ξανθίππης στις σωκρατικές απόψεις, στον πρώτο διάλογο).

Αν πάλι το έργο απευθύνεται στον μη ειδικό μελετητή, αυτός κινδυνεύει να πλουτίσει τις γνώσεις του με περιέργες υποθέσεις, όπως ότι ο Πλάτων μπορεί να ήταν νόθος και Σπαρτιάτης (σ. 175) κ.ά. παρόμοιες ή να παραπλανηθεί ως προς τον λόγο, π.χ., της απουσίας του Πλάτωνα την ημέρα της εκτέλεσης του Σωκράτη (σσ. 107-8).

Παραδοξολογίες του τύπου ότι η επίδραση μεγάλων συγγραφέων, όπως ο Shakespeare, επεκτείνεται και προς τα πίσω, στον Πλάτωνα και στους Έλληνες τραγικούς (σσ. 61-2, σημ. 19), δεν λαμβάνονται βέβαια σοβαρά υπόψη, δίνουν όμως, παρ' όλα αυτά, το στίγμα του έργου. Μ' άλλα λόγια, τέτοιες εκφράσεις προκλητικής υπεροψίας και αμετροέπειας μας βοηθούν να κατανοήσουμε, τέλος πάντων, γιατί όλες αυτές οι παραδοξότητες και οι αντιλήψεις τοποθετούνται στην Αρχαιότητα και όχι στην εποχή μας, όπου ταιριάζουν οι περισσότερες. Είναι προφανές ότι πρόκειται για κείμενο επιδεικτικό, που χρησιμοποιεί τον Πλάτωνα, τον Σωκράτη και τον αρχαίο κόσμο γενικότερα συχνά για να τους περιγελάσει και να προσελκύσει το ενδιαφέρον του κοινού με τρόπο τεχνητό. Ο συγγρ. παίζει εν ου παικτοίς. Σε τελευταία ανάλυση, το βιβλίο μοιάζει να προορίζεται για ανθρώπους που ενδιαφέρονται για θέματα που είναι της μόδας (φεμινιστική θεωρία) και για το φιλοσοφικό κουτσομπολιό.

Προσαρμόζοντας την κριτική μου στο ύφος και στο είδος του έργου που αντιμετωπίσα αλλά και στα αισθητικά ενδιαφέροντα του Scruton, θα έλεγα πως το βιβλίο του θυμίζει πίνακα σύγχρονης ζωγραφικής, όπου βλέπει κανείς επικολημένα ένα πέταλο, ένα τσαρούχι και μία γομολάστιχα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Θ. ΠΑΡΙΣΑΚΗ-ΓΙΑΝΝΑΡΑΚΗ

2. Βλ. Jaeger, ό.π., σ. 311. Πρβ. C. Korsmeyer, «Pleasure: Reflections on Aesthetics and Feminism», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 51 (1993) 200, όπου ο Πλάτων θεωρείται αξιέπαινος επειδή υποστήριξε την ισότητα του άνδρα και της γυναίκας ως προς τα πνευματικά τους τάλαντα (*Πολιτεία*, V).

Δημοσθένους Κατά Μειδίου. Εισαγωγή-μετάφραση-ερμηνευτικές σημειώσεις Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Δεύτερη βελτιωμένη έκδοση [Ακαδημία Αθηνών - Βιβλιοθήκη Ελλήνων Συγγραφέων / Κέντρον Εκδόσεως Έργων Ελλήνων Συγγραφέων], Αθήναι 1989, σελ. κκxviii+227.

Όλα ξεκίνησαν ειδυλλιακά. Η κ. Ξανθάκη, κόρη ακαδημαϊκού, που είχε διοριστεί διευθύντρια του Κέντρου Εκδόσεως Έργων Ελλήνων Συγγραφέων της Ακαδημίας Αθηνών, ανέλαβε την ετοιμασία μιας χρηστικής έκδοσης αρχαίου κειμένου. Επιλέχθηκε ο λόγος του Δημοσθένη Κατά Μειδίου, ως εύκολο εγχείρημα. Το κείμενο θα επιλεγόταν από κάποια ξένη έκδοση, κριτικό υπόμνημα δεν χρειαζόταν, η μετάφραση ήταν έτοιμη (στις ξενόγλωσσες, κυρίως, σειρές Loeb Classical Library και Les Belles Lettres) και οι ερμηνευτικές σημειώσεις υπήρχαν σε ξενόγλωσσα υπομνήματα του λόγου¹. Μια τυπική γενική βιβλιογραφία κι ένα ευρετήριο θεμάτων θα συμπλήρωναν την έκδοση.

Όμως για να γίνουν και αυτά τα απλούστατα πράγματα χρειαζόταν μια κάποια φιλολογική υποδομή, που η φιλόδοξη συγγρ., όπως θα φανεί, δεν διέθετε. Η βιβλιογραφία που επιτάσσεται στο έργο είναι τυπική: αφού οι άλλες εκδόσεις έχουν βιβλιογραφία, γιατί να μην έχει και η παρούσα; Αποτελείται από 41 λήμματα (6 είναι προσθήκες στη β' έκδ. και υποδείχτηκαν, στην πλειοψηφία τους, από επικριτές της α' έκδ.): εκδόσεις, μονογραφίες, άρθρα και τα λοιπά βοηθητικά έργα «που χρησιμοποιήθηκαν στην έκδοση αυτή». Αρκετά λήμματα, ωστόσο, μπήκαν, όπως φαίνεται, για να διογκωθεί ο κατάλογος χωρίς να έχουν χρησιμοποιηθεί.

Λόγω του θέματος θα ανέμενε κανείς να δει στη βιβλιογραφία έργα όπως: H. Weil, *Les plaidoyers politiques de Démosthène*, 1ère série, Paris 1883· Bonner - Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, 1-2, Chicago 1930-8· P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981· L. Deubner, *Attische Feste*, Berlin 1932· E. Simon, *Festivals of Attica*, Madison 1983· R. Volkmann, *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematische Übersicht*, Leipzig 2¹1885· H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, Stuttgart 2¹1990, κ.ά. Απουσιάζουν επίσης οι I. G. και το συμπλήρωμα του Sundwall στον Kirchner.

Η συγγρ. δεν έχει συνειδητοποιήσει ότι στη βιβλιογραφία αναφέρονται έργα που χρησιμοποιούνται συχνά. Μερικά από τα βιβλία που αναγράφονται έχω την εντύπωση ότι δεν αναφέρονται καθόλου στις σημειώσεις: κάποτε ο τίτλος με τον οποίο αναφέρεται ένα έργο δεν είναι πλήρης, π.χ. «Kühner-Gerth, *Ausführliche Grammatik*, 2 τόμ.,

1. Οι εκδόσεις που κυριολεκτικά ληλατήθηκαν για τη συμπίληση της νέας έκδοσης είναι: J. R. King, *Demosthenes' Speech Against Meidias*, with Introduction and Notes, Oxford 1901· W. W. Goodwin, *Demosthenes Against Meidias*, with Critical and Explanatory Notes, Cambridge 1906· J. H. Vince, *Demosthenes*, 3 [Loeb Class. Library], Cambridge, Mass. /London 1935· J. Humbert-L. Gernet, *Démosthène, Plaidoyers politiques*, 2 [Les Belles Lettres], Paris 1959· K. Αρακόπουλος, *Κατά Μειδίου* [Βιβλιοθήκη Παπύρου], Αθήναι 1961. Η παρούσα βιβλιοκρισία διευκολύνθηκε σημαντικά από την ύπαρξη της πρόσφατης έγκυρης έκδοσης του D. M. MacDowell, *Demosthenes Against Meidias*, Oxford 1990.

Berlin 1901-3», κ.ά. Εξάλλου, η προχειρότητα είναι ολοφάνερη: το πολύ γνωστό έργο του Blass, *Die attische Beredsamkeit*, III. 1, δηλώνεται ως 3η έκδ., επειδή προφανώς ανατυπώθηκε. Η έκδ. του λόγου από τον Ph. Buttmann δηλώνεται ορθά «⁵1864», με την ακατανόητη όμως φράση που ακολουθεί «ex recensione G. Dindorfii». Ο ακριβής τίτλος του C. A. Fennell είναι *Δημοσθένους ό κατά Μειδίου Περι κονδύλου. The Oration of D. against Meidias ... Cambridge/London ²1897*. Στο λ. «Fuhr C. - Sykutris J., *Demosthenis orationes* 3 τόμ. (Bibl. Teubn.) Lipsiae 1914-27» (sic) η αμάθεια ξεχείλισε, αφού, όπως είναι γνωστό, η έκδοση αυτή έμεινε ημιτελής. Ο 1ος τόμος κυκλοφόρησε το 1914 και ο ημίτομος του 2ου τόμου το 1937 μετά τον θάνατο του Συκουτή.

Η «δεύτερη βελτιωμένη» έκδοση είναι απαλλαγμένη από σωρεία λαθών τα οποία υποδείχθηκαν είτε από επικριτές της α' έκδ. είτε από άτομα που μάταια επιχείρησαν να βοηθήσουν². Στη β' έκδ. διορθώθηκαν μερικά απαράδεκτα σφάλματα, αλλά εξακολουθούν να παραμένουν αρκετά λάθη της α' έκδ., π.χ. τα *Μεγάλα εν άστει Διονύσια* (5 φορές), από πρόσωπο, μάλιστα, που ασχολείται πιο πολύ με το αρχαίο δράμα. Δεν πρόκειται να ασχοληθώ με τις πολλές κακόζηλες διατυπώσεις που παραμένουν και στη β' έκδοση³. Θέλω μόνο να επισύρω την προσοχή του αναγνώστη στη χρήση που κάνει η συγγρ. του παρατατικού και του αορίστου, που δείχνει (πράγμα ακατανόητο για ελληνόφωνο άτομο) ότι δεν είναι σε θέση να συνειδητοποιήσει τη βασική διάκριση ανάμεσα στους χρόνους αυτούς: σ. 29 «αν δεν τον κατήγγειλα ... θα πρόβαλε», σ. 91 «αν και τον συλλάβατε να προσβάλει βίαια ένα συμπολίτη του», κ.ά.π.

Το σύνολο σχεδόν όσων λέγονται στην Εισαγωγή (σσ. xiii-xxviii) προέρχονται από τις εκδόσεις που ανέφερα στην υποσημ. 1, ιδιαίτερα από αυτές των King, Goodwin και Humbert, χωρίς, εννοείται, καμία αναγνώριση της δάνειας ύλης παρά μόνο στην υποδιαίρεση για τη διάρθρωση του λόγου, όπου σε υποσημείωση δηλώνεται εξάρτηση από τον Goodwin. Στη σ. xix, σημ. 2, για τον Απολλόδωρο και τους αποδιδόμενους σ' αυτόν λόγους υπάρχει το σχετικό άρθρο του L. Pearson «Apollodorus, the Eleventh Attic Orator», *The Classical Tradition. Literary and Historical Studies in Honor of Harry Caplan*, Ithaca 1966, 347-59· στον Απολλόδωρο αποδίδονται οι λόγοι 46, 49, 50, 52, 53 και 59 του δημοσθενικού συντάγματος, ενώ ο 47 είναι αμφίβολος. Για την υποδιαίρεση «Η συγγραφική τέχνη στον Κατά Μειδίου» θα έπρεπε να γίνει αναφορά στον L. Pearson, *The Art of Demosthenes*, Meisenheim am Glan 1976, και D. F. McCabe, *The Prose-Rhythm of Demosthenes*, New York 1981.

Για το πρόβλημα αν εκφωνήθηκε ο λόγος η συγγρ. αποφαινεται με μεγάλη ευκολία αρνητικά, ενώ για το αν ο λόγος δημοσιεύτηκε από τον Δημοσθένη πιστεύει ότι πιθανότατα δεν δημοσιεύτηκε. Το βασικότερο ζήτημα είναι, βέβαια, αν

2. Π. χ., ο ακαδημαϊκός Αγ. Τσοπανάκης της παρέδωσε 25 ή 28 πυκνογραμμένες σελίδες με παρατηρήσεις στην α' έκδοση.

3. Δύο τυχαία δείγματα: σ. 60 «το ίδιο πρόσωπο αναφέρεται αμέσως μετά ως “ηγεμόνα” (sic)». σ. 120 «Το επίθετο ... καθορίζει αποφασιστικά και τη σημασία του άστράβη ως το επίσαγμα (sic) του ημιόνου (“το σαμάρι”»), όπου παραβιάζεται βασικός κανόνας της ελληνικής γλώσσας.

εκφωνήθηκε ο λόγος, και η επικρατούσα γνώμη είναι ότι δεν εκφωνήθηκε στο δικαστήριο, αν και η άποψη αυτή έχει αμφισβητηθεί από τον Erbse (*Hermes* 84, 1956, 135-51), που υποστήριξε ότι ο λόγος εκφωνήθηκε και δημοσιεύτηκε από τον ρήτορα, και πρόσφατα πιο κατηγορηματικά από τον E. M. Harris, «Demosthenes' Speech Against Meidias», *HSCPh* 92 (1989) 117-36 κάτι που αποδέχεται και ο Ian Worthington, *A Historical Commentary on Dinarchus*, Ann Arbor 1992. Η αγωγή εναντίον του Μειδία δεν ήταν ούτε γραφή άσεβειας ούτε γραφή ύβρεως. Το παράπτωμα, παρά το γεγονός ότι ο ρήτορας αναφέρει συχνά ότι ο Μειδίας είναι ένοχος ασέβειας και ύβρεως, ήταν απλώς *ἀδίκημα περὶ τὴν ἐορτὴν* (MacDowell, 16 κ.ε.) αλλά, όπως αναφέρει και η συγγρ., κατά την εκδίκαση του προσέδωκε βαρύτητα χρησιμοποιώντας τη διαδικασία της προβολής. Αυτή ήταν η άποψη που υποστηρίχθηκε από τους Boeckh, Lipsius, Blass, Humbert-Gernet και Erbse⁴. Ωστόσο ο Harris ό.π., ορθά ίσως υποστηρίζει ότι αν και η κατηγορία γενικά ήταν *ἀδίκημα περὶ τὴν ἐορτὴν* ο ρήτορας εξειδικεύει αργότερα ότι το αδίκημα ήταν *ὑβρις* που μπορούσε να χαρακτηριστεί και *ἀσέβεια* αφού διαπράχθηκε κατά την εορτή. Ο MacDowell, που πίστευε για ένα διάστημα ότι ο λόγος δεν εκφωνήθηκε, τώρα αμφιβάλλει (σ. 25, σημ. 3) εκφράζοντας την άποψη ότι ο Δημοσθένης δεν εκφώνησε τον λόγο στη μορφή που τον έχουμε. Γενικά, δεν υπάρχει απόδειξη ότι ο λόγος δεν εκφωνήθηκε ούτε όμως και ότι εκφωνήθηκε, γι' αυτό και το θέμα παραμένει ανοιχτό.

Από τα κείμενα που περιέχονται στον λόγο, για τους νόμους η συγγρ., ακολουθώντας προηγούμενους εκδότες, δέχεται μόνο τη γνησιότητα του νόμου της § 113. Ας σημειωθεί ότι για το ζήτημα των διαφόρων κειμένων που αναφέρονται στους λόγους του Δημοσθένη αγνοείται η βασική μελέτη του E. Drerup, «Über die bei den attischen Rednern eingelegten Urkunden», *N. Jahrb. f. kl. Phil.* Supplementband 24 (1898) 221-366.) Για τους υπόλοιπους νόμους παραβλέπει το γεγονός ότι ο νόμος της § 47 αναφέρεται με ανάλογη φρασεολογία από τον Αισχίνη, *Κ. Τιμ.* 1.16, και γι' αυτό θεωρείται γνήσιος από τον MacDowell, όπως επίσης και οι νόμοι των §§ 8 (και ο King) και 10. Για τις μαντείες των §§ 52-3 η συγγρ. υποστηρίζει, με επιχειρήματα δανεισμένα από τον Humbert, ότι δεν είναι γνήσιες, ενάντια στον Goodwin και τώρα στον MacDowell. Το κυριότερο επιχείρημα για το μη γνήσιο, που δεν επικαλείται η συγγρ., είναι, βέβαια, η αρχαία στιχομετρία, βλ. Goodwin σ. 178 και MacDowell σσ. 45-6, και η ένδειξη όμως αυτή δεν είναι αδιαμφισβήτητη.

Για το κείμενο του λόγου παρατηρώ ότι προτιμήθηκε το κείμενο Butcher της σειράς OCT, ενώ το κείμενο του Humbert της σειράς Les Belles Lettres είναι πιο ισορροπημένο. Κακώς παραλείφθηκαν τα κείμενα των δύο Υποθέσεων, αφού μάλιστα στις §§ 16 και 35 γίνεται αναφορά στη δεύτερη Υπόθεση. Βαρύτερη παράλειψη είναι η έλλειψη στοιχειώδους πληροφόρησης για τα χφφ, με

4. Τελευταία ο G. ο Rowe, «The Charge Against Meidias», *Hermes* 122 (1994) 55-63 υποστηρίζει επίσης ότι το αδίκημα ήταν *ὑβρις*.

αποτέλεσμα, όταν γίνεται λόγος για τέσσερις οικογένειες χφφ⁵ και για μερικά χφφ ευκαιριακά, ο χρήστης μιας τέτοιας έκδοσης να μην μπορεί να παρακολουθήσει, αφού πουθενά δεν εξηγούνται τα σύμβολα P, A, B, Y. Ειδικότερα για τη χειρόγραφη παράδοση του Δημοσθένη η συγγρ. δεν αναφέρεται ούτε στο *Inventario dei manoscritti greci di Demosthene*, Padova 1968, του L. Canfora, ούτε στον B. Hausmann, *Demosthenis Fragmenta in papyris et membranis servata*, 2, Firenze 1981, αφού δεν αναφέρεται ο Pack⁶. Αλλά αν η ερασιτεχνική νοοτροπία της συγγρ. την εμπόδιζε να ενημερωθεί στα παραπάνω, θα μπορούσε τουλάχιστο να θυμίσει τη συνοπτική επισκόπηση του Erbse στο γνωστότατο στους φιλόλογους συλλογικό έργο *Die Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel*, München 1975, 262-64. Παραλείπονται ακόμη και τα κύρια χαρακτηριστικά όπως και τα κριτικά σημεία της καλύτερης πηγής του κειμένου (κώδ. SF), ενώ η απλή αναφορά σε οβελούς στον *Κατά Μειδίου* (σ. κxxvι και σημ. 2) χωρίς επεξήγηση της σημασίας του όρου δεν διαφωτίζει, βέβαια, τον ανάδοχο αναγνώστη. Ούτε και επεξηγούνται χρήσιμοι όροι της χειρόγραφης παράδοσης, όπως *vulgata*, *archaia* ή *δημώδης* (έκδοση) κ.ά.

Κριτικό υπόμνημα, όπως προαναφέρθηκε, δεν υπάρχει, αλλά η συγγρ. παρατηρεί (σ. vii) ότι «προβληματικά χωρία της παραδόσεως του κειμένου εντοπίζονται και συζητούνται στις ερμηνευτικές σημειώσεις». Όμως ο ισχυρισμός αυτός δεν επιβεβαιώνεται από τα πράγματα, επειδή τα προβλήματα απλώς τίθενται σε 13 χωρία, χωρίς να συζητούνται με στοιχειώδη έστω επάρκεια. Ένα παράδειγμα: στην § 34 η συγγρ. παρατηρεί ότι η γρ. *ἔνορκα* είναι «λιγότερο αξιόπιστη» από τη γρ. *εὐορκα*, χωρίς να εξηγεί τους λόγους. Επαναλαμβάνει απλώς το σχόλιο του King (σ. 28), ότι το *ἔνορκα* «has less authority». Όμως συνεχίζοντας προσθέτει και τα εξής: «Για τη διαφορά του *ἔνορκος* και *εὐορκος* βλ. Buttman *Δημ. Κ. Μειδ.* πίνακ. εν λ.». Ο Buttman όμως, στο λεξιλόγιο της έκδοσής του *Demosthenis Oratio in Midiam*, Berolini 1823, 171 (λ. *ἔνορκος*), δεν αναφέρεται, όπως ανακριβώς ισχυρίζεται η συγγρ., στη διαφορά του *ἔνορκος* και *εὐορκος*, αλλά στη διαφορά του *ἔνορκον* και *εὐορκον* με άλλα λόγια, δεν γράφει για τη χρήση του επιθέτου επί προσώπων αλλά για τη χρήση του επί πραγμάτων, και προχωρεί ύστερα στον εννοιολογικό διαχωρισμό του *ἔνορκον* («εκεῖνο με το οποίο μας συνδέει ὄρκος» = *ad quod iureiurando astricti sumus*, δηλ. δίκαια, νόμοι, μαρτυρικές καταθέσεις κ.τ.ό.) από το *εὐορκον* («εκεῖνο που πράττουμε όταν τηρούμε πιστά τον ὄρκο μας» = *id quod iusiurandum sancte servant facimus*, δηλ. οι επιμέρους ενέργειές μας). Μετά τη διάκριση αυτή ο Buttman αποφαινεται υπέρ της γραφής *ἔνορκα* στο προκείμενο χωρίο, υπέρ της γραφής δηλ. που η συγγρ. χαρακτηρίζει ως «λιγότερο αξιόπιστη». Υπομονετικός λεπτομερής έλεγχος της επίδοσής της στον τομέα αυτό κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η συγγρ. στην κριτική του κειμένου, εκτός

5. Σύμφωνα με τις νεότερες έρευνες στη χειρόγραφη παράδοση του Δημοσθένη, που προφανώς αγνοεί η συγγρ., δεν ισχύει πια η διάκριση των χφφ του ρήτορα σε 4 οικογένειες αλλά μόνο σε δύο.

6. Πρβ. τώρα και H. Wankel, «Bemerkungen zu Demosthenes papyri», *ZPE* 94 (1992) 1-7, όπου εξετάζονται και δύο αποσπάσματα παπύρων από τον *Κατά Μειδίου* (P.Oxy. 3846 και 3848).

του ότι επιβαρύνεται με την οικειοποίηση ξένης πνευματικής περιουσίας, φανερώνει πλήρη αδυναμία να προωθήσει τη συζήτηση των σημείων που πραγματεύεται.

Μια γενική εκτίμηση για την αδυναμία της έκδοσης σε ό,τι αφορά το ερμηνευτικό μέρος είναι ότι αυτή δεν λαμβάνει υπόψη τα ευρήματα της φιλολογικής επιστήμης των τελευταίων 70-80 ετών. Χαρακτηριστικό του ερασιτεχνισμού της είναι ότι αγνοεί βασικά βοηθήματα όπως του J. D. Denniston, *The Greek Particles*, Oxford ²1954, καθώς και τα γραμματικά έργα των K. Meisterhans, *Grammatik der attischen Inschriften*, dritte vermehrte und verbesserte Auflage besorgt von E. Schwyzer, Berlin 1900· E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, 1-2, München 1939, 1950· L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions*, 1, Berlin/ New York 1980. Η απαρίθμηση μερικών λαθών που ακολουθεί είναι απλώς ενδεικτική, αφού για την επισήμανση των λαθών της έκδοσης θα χρειαζόταν ένας τόμος διπλάσιος από το πόνημα της συγγρ.

§ 2 Κακώς η συγγρ. απομακρύνθηκε από το *οὐδὲ καθεκτόν* του Butcher γράφοντας *οὐδὲν καθεκτόν*. § 6 Οι λέξεις «όπως και εγώ» και «για όλους αυτούς τους λόγους» δεν αντιστοιχούν σε αρχαίο κείμενο. § 8 Για τον τύπο *παραδιδότωσαν* η συγγρ., ακολουθώντας εισηγήση του Goodwin, γράφει: «ο τύπος *παραδιδότωσαν* αντί *παραδιδόντων* δεν είναι δόκιμος στους κλασσικούς χρόνους». Η πραγματικότητα όμως είναι ότι ο τύπος σε *-τωσαν*, που χρησιμοποιείται συνήθως στα μετακλασσικά ελληνικά, χρησιμοποιούνταν ήδη πριν από το τέλος του 5ου αι.· βλ. και Schwyzer, 802⁷. Ύστερα από τη διαπίστωση αυτή δεν μπορεί ίσως να χρησιμοποιηθεί η ύπαρξη του τύπου σε *-τωσαν* ως επιχείρημα για την απόρριψη του νόμου στον οποίον απαντά ως νόθου. Επίσης στην § 8 μεταφράζεται λανθασμένα πρώτα η *πομπή* = «λιτανεία» ως «εορτή» και στη συνέχεια η φράση *ὄσαι* [sc. *προβολαί*] *ἂν μὴ ἐκτετισμένοι ὦσιν* ως «όσες δεν έχουν εκδικασθεί», ενώ η ακριβής απόδοση θα ήταν «όσες δεν έχουν αποπληρωθεί», βλ. και σημ. Goodwin. § 9 *οὐδὲν ἦττον* = «παρ' ὄλ' αυτά», όχι «τόσο». § 10 Ο νόμος του Ευήγορου πιθανολογείται ότι δεν είναι γνήσιος, όμως εκτός από τους Foucart (*RPh* 1, 1877, 168 κ.ε.) και Dregur, νεότερες αυθεντίες τον θεωρούν γνήσιο, βλ. MacDowell, 230-1. Παραλείπω το μείζον θέμα της § 10, αν δηλ. οι Αθηναίοι θυσίαζαν για καθαρό ανθρώπινες υπάρξεις στα Θαργήλια, που θα πραγματευτώ αλλού. § 11 *ἐνθυμεισθ'*: μτφρ. «παρατηρήστε»· η φρ. *οὐ γὰρ ὅπως* που καθιστά αρνητική την *ᾤεσθε χρῆναι* ισοπεδώνεται με τη μτφρ. «Γιατί είχατε τη γνώμη ότι δεν ...»· *ὄτιοῦν τινὸς λαμβανόντων*, το *τινὸς* (= «από κάποιον») μένει αμετάφραστο. Ακόμη στην ίδια § το σχόλιο «οι τύποι *λητουργία* και *λητουργῶ* (όχι *λειτ-*) έχουν επιβεβαιωθεί και καθιερωθεί από επιγραφικές μαρτυρίες» είναι αβάσιμο· βλ. Threatte, 371 «*λητουργ-* η last about 330 B. C.; ei first in the second quarter of the fourth century», πράγμα που σημαίνει ότι η ορθογραφία με *ει* εμφανίζεται μεταξύ 375-350 π.Χ. και επομένως αφού όλα τα χφφ δίνουν *λει-* θα έπρεπε λογικά να διατηρηθεί η ορθογραφία αυτή· βλ. σχετικά και N. Lewis, *GRBS* 3 (1960) 180-1: «change of η to ει ca. 400» και από την εξέταση των μαρτυριών σε παπύρους και επιγραφές συμπεραίνει ότι η ορθογραφία με *λει-* πρέπει να διατηρηθεί στους ρήτορες, όπως άλλωστε είναι και η πρακτική των εκδοτών των ρητόρων, με εξαίρεση βέβαια τους Αντιφώντα, Ανδοκίδα και Λυσία⁷. § 17 *τὸν διδάσκαλον ... διέφθειρέ μου τοῦ χοροῦ* σημαίνει «πέτυχε» (όχι «προσπά-

7. Η γραφή ωστόσο σε παπυρικό θραύσμα της § 126 *τὴν ληι* δημιουργεί τώρα άλλη εικόνα,

θησε) «να εξαγοράσει τον δάσκαλο του χορού», ενώ η λ. *προσηλῶν* = «καρφώνοντας» έμεινε αμετάφραστη. § 18 *προδιαφθείρας* σημαίνει «πέτυχε» (όχι «επιχείρησε») να δωροδοκήσει». § 20 Η γραφή των περισσότερων κωδικών *ήδυνήθησαν* μπορεί να διατηρηθεί, αφού απαντάται και είναι μάλιστα εγγυημένη από το μέτρο στον Αισχύλο και τον Αριστοφάνη, βλ. και Meisterhans³, 169· A. Debrunner, *Festschrift für F. Zucker*, Berlin 1954, 85-110. § 22 Η συγγρ. σχολιάζοντας το *καταγίγνομαι* γράφει: «Η σημασία αυτή του ρ. δεν είναι συνήθης. Απαντά μόνο σε μετακλασσικά κείμενα.» Της διαφεύγει όμως το σημαντικότερο για ένα σχολιαστή, ότι δηλ. το ρήμα αυτό, που θα είχε μεγάλη επίδοση στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας, κάνει εδώ την πρώτη του εμφάνιση. § 47 Η συγγρ., ακολουθώντας τον Butcher, γράφει *ήλιαία* (ήλ- F: ήλ- ΥΡ, ηλ- S), αλλά βλ. MacDowell, 265 σχετικά με την προτεραιότητα του εφιλωμένου τύπου⁸. *Παραχρήμα* = «αμέσως», βέβαια, και όχι «απ' ευθείας». § 49 *νόμον ... τὸν ταῦτα κωλύσοντα* = «που εμποδίζει» αντί «για να εμποδίζει».

§ 53 *τῷ Ναίῳ*: βλ. MacDowell, 274. § 63 *οὐδὲ διέφθειρε διδάσκαλον* = «δεν προσαθούσε να εξαγοράσει τον δάσκαλο» αντί «κι ούτε εξαγόραζε κάποιον δάσκαλο». § 76 *παρὰ τοῦ* (= *τίνος*), δηλ. «από ποιου», μτφρ. «από που». § 86 Τα λεγόμενα για την *ἔνην καὶ νέαν*, ότι δηλ. «εν μέρει ανήκε στον προηγούμενο και εν μέρει στον επόμενο μήνα» είναι ανακριβή, πρβ. IG 2² 916.10, απ' όπου φαίνεται ότι η «*ἔνη καὶ νέα* ανήκε μόνο στον προηγούμενο μήνα και ήταν η 30ή του ημέρα, πρβ. Αρποκρ. στο λ. *ἔνη καὶ νέα* ... *τὴν ὕψ' ἡμῶν τριακάδα καλουμένην*... Βλ. και LSJ λ. *ἔνος* C 2 *ἔνη καὶ νέα* (sc. *ἡμέρα*) *the old and new day*, i.e. *the last day of the month*, IG I² 374.276» x.a.: Dover, *Aristophanes Clouds*, Oxford 1958, σημ. στον στ. 1134· Woodhead, *The Study of Greek Inscriptions*, Cambridge 1959, 118· MacDowell, 310⁹. § 87 *ἐκβάλλει ... τὸν διαιτητὴν* εδώ δεν σημαίνει τον «καταδικάζει σε εξορία» αλλά «τον εκδιώκει από το αξίωμα του διαιτητή», ενώ το *οὐθ' ὄλως* (= «γενικά») μένει αμετάφραστο. §§ 89-92 Στην οικεία σημείωση (σ. 84) το γραφόμενο «*Ὁβελίζεται το τμήμα αυτό έως το ἄκυρον ποιεί*» δεν είναι σαφές και συγχρούεται με την αντίστοιχη σημ. της § 92 (σ. 86). Ο Butcher είναι σαφής: «§§ 88-92 *verba δεῖ δὴ τοῦτο ... ἄκυρον ποιεί obelo notata in SF*». § 90 Για τον ορισμό της επεικειάς από τον Αριστοτέλη καλύτερα *Hθ. Νικ.* 1137b11-13 *τὸ ἐπεικὲς δίκαιον μὲν ἔστιν, οὐ τὸ κατὰ νόμον δέ, ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου*. § 97 Η γρ. *ποιούμενον* ξενίζει· θα μπορούσε να αναφερθεί η διόρθωση *ποιουμένων* λόγω του *καταφηρίζομαι* ή η συμπλήρωση του *Συκουτρή ποιουμένου* (*ἐλεήσετε*). § 99 Όλα τα χφφ του Δημοσθένη και ο πάπυρος του Υπερείδη Κ. Δημ. 40 (1ος αι.) δίνουν *κλαιήσει* και δεν υπάρχει λόγος αλλαγής σε *κλαήσει*, πρβ. Schwyzer, 127⁷, 714². Η έννοια του *ἀπλῶς οὕτως* είναι «καθάπαξ, μια για πάντα, μόνιμα», και όχι «εντελώς».

§ 101 *ἐάν του καιρός*: το ορθό πρέπει να είναι *ἐάν που καιρός* (που AFP: του S: ποι ΥΟ)· εφόσον όμως προτιμήθηκε η γρ. του θα έπρεπε και να μεταφραστεί «αν παρουσιαστεί σε κάποιον ευκαιρία». § 103 Η γρ. *προσγράψασθαι των χφφ* είναι ορθή και δεν συντρέχει λόγος υιοθέτησης της διόρθωσης του Cobet *προσγράψαι*. Στην ίδια § το σχόλιο στη φράση

βλ. ZPE 77 (1989) 271-2.

8. Πρβ. IG I³ 40.75, 71.14, ATLD. 14.11.7, αττικές επιγραφές του 5ου αι. π.Χ. όπου η λέξη δεν δασύνεται.

9. Κι ακόμη: W. Kendrick Pritchett - O. Neugebauer, *The Calendars of Athens*, Cambridge, Mass. 1947, 24· B. D. Meritt, *The Athenian Year*, Berkeley/Los Angeles, 1961, 40 x.e.: A. E. Samuel, *Greek and Roman Chronology*, München 1972, 60· Guarducci, *L'Epigrafia greca dalle origini al' tardo impero*, Roma 1987, 443-5.

ἡτίμωκεν αὐτὸν οὐκ ἐπεξελθὼν δεν διαφωτίζει τα πράγματα, βλ. MacDowell, 327-8. § 105 ἑαλωκένοι: ὅμως τα χφφ ἔχουν ἡλωκένοι και δεν συντρέχει λόγος αλλαγῆς, αφοῦ δύο χωρία ἀπὸ την κωμωδία του 4ου αι. (Αντιφ. 204.7, Ξέναρχος 7.17) δίνουν τον τύπο ἡλ-, εγγυημένο μάλιστα ἀπὸ το μέτρο (το ἴδιο και για το ἑάλωκεν § 151). Στη σημείωση για το προσηλωσθαι γίνεται παραπομπή στον MacDowell, ἀλλὰ ἀπὸ Ἑλληνα φιλόλογο θα ἀνέμενε κανεὶς να παραπέμψει και στον αείμνηστο Αντ. Κεραμόπουλλο, *Ο αποτυμπατισμός*, Αθήναι 1923, ὅπως και στους Bonner-Smith, 2, 279-82. § 116 οὐδὲ καθ' ἔν = «ἀπὸ καμιά ἀποψη», ὄχι «παρὰ τους πολλοὺς χειρισμοὺς». ζητεῖτε = «αναζητεῖτε, κάνετε ἔρευνες», ὄχι «συζητεῖτε». τετύφωσθε: παραδόξως «βρίσκεσθε στο σκοτάδι» (μῆπως μεταφράζεται κάποιος τετύφλωσθε;); η λ. σημαίνει «τρελαθήκατε, τα ἔχετε χαμένα», ὅπως ἀλλωστε λέει και η σημείωση της συγγρ., που συγκρούεται με τη μετάφραση. § 120 Το αὐτὸ δεν μεταφράζεται, ἐνὼ η ἀπόδοση «θα ἤμουν λιποτάκτης» ἐξυπακούει την προσθήκη του Blass *λελοιπέναι μὲν* (ἄν). § 122 Στη σημ. για το ἔωλα, ἀντὶ να λέγεται, ἀκολουθώντας τον Goodwin, «Στο χωρίο αὐτὸ η ἐκφραση ἔωλα ... καὶ ψυχρά είναι σημασιολογικὰ ἀντίθετη στο πρόσφατος», θα ἔπρεπε να πληροφορηθεῖ ο ἀναγνώστης χωρὶς περιστροφές ὅτι το ἐπιθ. ἔωλος χρησιμοποιεῖται μεταφορικὰ για μπαγιάτικη τροφή και ἐπομένως ἀντιτίθεται στο πρόσφατος. § 125 Καλύτερο κείμενο ἔχουμε ἀν δεχθούμε την ἀπάλειψη της φρ. καὶ τότε, ἄν ἀδικαῖνθ' ὄρᾶ τις, ὅπως εισηγήθηκε ο Συκουτρῆς, βλ. MacDowell, 345. § 131 Στη σημ., φρόνημα δεν είναι η «ἀναίδεια» ἀλλὰ η «υπεροφία». § 132 Γίνεται ἀναφορά «στην Ἀργουρα, κοντὰ στη Χαλκίδα». Η σύντομη αὐτή πληροφορία για ξένο είναι ἴσως ἀρκετῆ, ἀλλὰ ἕνας Ἑλληνας φιλόλογος πρέπει να προσθέσει κάτι παραπάνω. Οι νεότερες ἔρευνες (δυστυχῶς ἀπὸ ξένους) προσδιορίζουν την Ἀργουρα ὡς παράλιο πόλισμα κοντὰ στο Λευκαντί¹⁰, Knoepfler *BCH* 105 (1981) 289-329, ἐνὼ ο C. Bérard *MH* 42 (1985) 268-75, την τοποθετεῖ στα ΝΔ της Ερέτριας και ΝΑ της Χαλκίδας στο λόφο Βουρλάκι. § 133 ὦν ἐπιλαμβάνονθ' οἱ πεντηκροστολόγοι δεν σημαίνει «που δήμευσαν» ἀλλὰ «που προσπάθησαν να κατασχέσουν». § 137 τὴν βίαν και τὴν φιλοπραγμοσύνην ὄρωντας τὴν τούτου και τὴν ἀφορμὴν = «ἐπειδὴ βλέπουν την προθυμία του να ἀντιτίθεται στους ἄλλους (με βία ἢ με δικαστικὴ διαδικασία) και τα μέσα που διαθέτει»· εἶναι ὅμως προτιμότερο να γίνει δεκτὴ η διόρθωση του Taylor *ὄρωδοῦντας*. § 138 Οι λ. ἐξ ἴσου (= «το ἴδιο») δεν μεταφράστηκαν. § 139 *προβέβληται* δεν μπορεί να μεταφραστεῖ «θα τον υπερασπισθούν». § 144 Στο θέμα της ἐξορίας των Αλκμεωνιδῶν τα πράγματα είναι μπερδεμένα· κατ' ἀρχὴν οι Αλκμεωνίδες ἐξορίστηκαν γύρω στο 546¹¹ (ὄχι 549) και ὕστερα, το 525/4, ο Αλκμεωνίδης Κλεισθένης ἦταν ἀρχων, βλ. Meiggs-Lewis *GHI*, 1, Oxford 1969, 6c¹². § 148 *μὴ τί γε τῶν ἄλλων ἡγεμῶν* = «πολύ δε λιγότερο» - ὄχι «περισσότερο», ὅπως μεταφράζει η συγγρ. - «ὡς ἡγέτης των ἄλλων».

§ 157 Για τα τρία πρόσωπα που ἀναφέρονται και για τα ὁποῖα «σχεδὸν τίποτε δεν εἶναι γνωστὸ γι' αὐτοὺς», βλ. MacDowell 376-7. § 159 Κακῶς οβελίστηκε η λ. *καλά* ἀπὸ τον Meier, τον ὁποῖον ἀκολουθοῦν Butcher και η συγγρ., και κακῶς μεταφράζεται «ἢ πολλὰ οικιακὰ ἐπιπλα»· *πολλά* εἶναι η γρ. των χφφ FPYR, που ὅμως δεν υιοθετήθηκε. § 161 Η γεωγραφικὴ θέση της κώμης Ταμῦναι ἔχει προσδιοριστεῖ κατὰ προσέγγιση

10. Ἀν ὄχι και το ἴδιο το Λευκαντί, ἀν κρίνει κανεὶς ἀπὸ την ἐτυμολογικὴ συσχέτιση του Ἀργουρα προς το ἀργός = «λαμπρός, λευκός».

11. Ἐχει διατυπωθεῖ και η ἀπόψη ὅτι οι Αλκμεωνίδες ἀποχώρησαν ἀπὸ την Αθήνα το 533/2, μετὰ τὴ μάχη της Παλλήνης· βλ. D. Musti, *Storia Greca*, Bari 21990, 241.

12. Βλ. και K. H. Kinzler, Philochoros *FGH* 328 F 15 and Ephoros..., *Hermes* 102 (1974) 179 x.e.· P. J. Rhodes, *A Commentary...* 190 x.e., 234 x.e.

κοντά στο σημερινό Αυλωνάρι, βλ. MacDowell, 382, που παραπέμπει στους E. Kirsten *RE* 22.1, στ. 342-4, Knoepfler *BCH* 105 (1981), 293. § 164 τούς ἐξ Ἀργούρας ἰππέας δεν αποδίδεται ὀρθά ως «τους ἰππεὶς τῆς Ἀργούρας», ἀλλὰ κατὰ λέξη ως «τους ἰππεὶς ἀπὸ τῆν Ἀργούρα», δηλ. τους ἰππεὶς που ἦταν στρατωνισμένοι στὴν Ἀργούρα· βλ. καὶ Knoepfler, 291 καὶ σημ. 7. § 163 Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ τοποθέτηση μετοίκου ὡς τριτηράρχου ἦταν ἀντικανονικὴ δεν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ πράγματα· βλ. D. Whitehead, *The Ideology of the Athenian Metic*, Cambridge 1977, 81. § 165 Ὁ Νικῆρατος ὁ τοῦ Νικίου εἶναι σίγουρα (ὄχι πιθανῶς, ὅπως γράφει ἡ συγγρ., ἀκολουθώντας τὸν Goodwin) δισέγγονος τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο στρατηγὸῦ Νικία Νικηράτου Κυδαντίδη. Ἡ συγγρ., ἀκολουθώντας τὸν Goodwin, παραβάλλει τὸ ἐπίθ. ἀγαπητός (= «μοναχογιός») με τὸ χωρίο τῆς *Οδ.* β 365 μῦνος ἐὼν ἀγαπητός, τῆ στιγμῆ που ὑπάρχουν ἀκριβέστερα παράλληλα χωρία, χωρὶς δηλ. τὸ ἐπίθ. μόνος: *Ιλ.* Z 401, *Οδ.* δ 817, καὶ σε ἄλλους συγγραφείς (Ἀριστοφ., Ἀριστοτ.). *δωρεῖās*: ἐδῶ καὶ στὶς §§ 170 καὶ 172 ἀντὶ τῆς γρ. τῶν χφφ *δωρεās*, που σύμφωνα με τὸν Meisterhans, 40.12, καὶ Thre-atte, 311, εἶναι ὁ ἐπικρατέστερος τύπος στὸν 4ο αἰ. καὶ δεν ὑπάρχει βέβαια ἀνάγκη ἀλλαγῆς του. § 167 Σύμφωνα με τὴ συγγρ. ἡ κώμη Στύρα τῆς Εὐβοίας βρίσκεται «κοντὰ στους λόφους τοῦ Λαυρίου», ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ πολίχνη βρίσκεται ἀπέναντι καὶ λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα. § 171 Προκειμένου γιὰ τὴν Πάραλο καὶ Σαλαμινία πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι χρησιμοποιούνταν καὶ σε στρατιωτικὲς ἀποστολὲς ὅσες φορὲς ἦταν ἀπαραίτητη ἡ ταχεία ἐκτέλεση τῆς ἐντολῆς· πρβ. Ξενοφ. *Ελλ.* 2.1.29. § 173 Ἀντὶ τοῦ πλείον τῶν χφφ ἡ συγγρ. ἐκδίδει, ἀκολουθώντας τὸν Butcher που δέχεται διόρθωση τοῦ Dindorf, πλείν, χωρὶς ἴσως νὰ ὑπάρχει ἰσχυρὸς λόγος· βλ. MacDowell, 390, ὁ ὁποῖος παραπέμπει στὸν Ἀριστοφ. *Εκκλ.* 1132 καὶ *PSI* 1281.7, ὅπου ἡ γρ. πλείον εἶναι ἐγγυημένη ἀπὸ τὸ μέτρο. § 177 οἱ δικάζοντες αἰεὶ δεν εἶναι ἀπλῶς «οἱ δικαστές» ἀλλὰ «οἱ ἐκάστοτε δικαστές». § 180 Ἡ φράση *Κτησικλέα λέγω διὰ τί δή;* που ἔχουν τὰ χφφ *ΣΥΡ ΑΦΥΡ* καὶ παραλείπει ὁ S, καθιστᾷ τὸν λόγο πιο δραματικὸ, χαρακτηριστικὸ τοῦ ὕφους τοῦ Δημοσθένη. § 182 Γιὰ τοὺς Ετεοβουτάδες ἦταν ἀπαραίτητη μιὰ παραπομπή στὸν Tœpfler, *Att. Genealogie*, Berlin 1889, 113-33. § 186 Ὁ ἀσυναίρετος τύπος *ἐλεινός* τὸν 4ο π.Χ. αἰ. εἶναι ἐπικρατέστερος ἀπὸ τὸν συνηρημένο *ἐλεινός*· ἀφοῦ, λοιπόν, ὑπάρχει σε ὅλα τὰ χφφ τοῦ Δημοσθένη καὶ στὸς παπύρους τοῦ Μενάνδρου *Δύσχ.* 297, *Σαμ.* 371, δεν συντρέχει λόγος προτίμησης τοῦ *ἐλεινός*. § 194 καὶ *ἀπειλῶν καὶ βλέπων εἰς τὸν αἰεὶ θορυβοῦντα τόπον τῆς ἐκκλησίας*: ἡ μετάφραση «[με] τις ἀπειλὲς καὶ τὰ ἀγριωπά βλέμματα πρὸς ὅσα μέρη τῆς Ἐκκλησίας θορυβοῦσαν» δεν ἀποδίδει ἰκανοποιητικὰ τὸ ἐπίρρημα *αἰεὶ* (= «κάθε φορά που»). § 195 *τοσαύτης ὑπερηφανίας πλήρης ὦν* (πλήρης *ΣΥΡ*: *μεστός ΑΦΡῆς*): ὅπως ὑποδείχθηκε ἀπὸ τὸν MacDowell, ἡ γρ. *μεστός* θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ προτιμηθεῖ, ἀφοῦ ὁ Δημοσθένης ἀλλοῦ, ὅταν πρόκειται γιὰ κάποια ιδιότητα, χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίθ. *μεστός*, π.χ. 19.206 *πλείστης ἀναιδεῖας καὶ ὀλιγωρίας μεστόν*, 218 *τοσαύτης ἀνανδρίας καὶ κακίας ... μεστοί, κ.ά.* § 191 Γιὰ τὴ γρ. *ἤμελλον* πρβ. ὅτι ἀναφέρθηκε γιὰ τὸ *ἠδυνήθησαν* στὴν § 20.

§ 201 *Το οὐκ ἀπολωλέναι ... προσήκει μεταφράζεται ἀκομψα «δεν πρέπει ... νὰ ἔχει καταδικασθεῖ».* § 201 *μέγα φεγγόμενος μάλλον σημαίνει «με δυνατὴ φωνή»* παρὰ «καυχσιάρης». § 206 Γιὰ τὴ σταδιοδρομία τοῦ Εὐβούλου βλ. Cawkwell *JHS* 83 (1963) 47-67. § 207 *ῥαδίως κρίνων* = «εύκολα εἰσάγεις σε δίκην», ὄχι «εύκολα ἐπιτιμάς». § 208 Γιὰ τοὺς Φιλιππίδη, Μνησαρχίδη, Διότιμο, γιὰ τοὺς ὁποῖους στὴν α' ἐκδοσὴ ὑπῆρξε ἡ ἀπίστευτη διαβεβαίωση ὅτι «γί' αὐτούς τίποτε δεν γνωρίζουμε» —πρβ. King 104 (τὸ 1901!): «Of these men we know nothing»—, ὕστερα ἀπὸ ὑπόδειξη τοῦ Κουμανοῦδη μας προσφέρονται στὴ β' ἐκδοσὴ κάποιες διόλου ἰκανοποιητικὲς πληροφορίες· βλ. τῶρα

MacDowell, 412-3. § 209 Στη μετάφραση του *τούτον δ' ὑβρίζειν, ἀναπνεῖν δὲ* περιττεύει η λ. «πρέπει». § 215 *καί τινος τῶν σφόδρα ... πλουσίων = «και κάποιου από τους πολύ πλουσίους», όχι «και άλλοι από αυτούς τους πολύ πλουσίους».* § 218 Για την πολιτική σταδιοδρομία του Αριστοφώντα, που εμπίπτει στην περίοδο 403-366, βλ. S. I. Oost *CPh* 72 (1977) 238-42· D. Whitehead *CPh* 81 (1986) 313-9. § 225 *ἐφ' ὅτου περ ἂν λαμβάνηται* δεν σημαίνει «οποιοσδήποτε συλλαμβάνεται» αλλά, σύμφωνα και με τα συμφραζόμενα, «ανεξάρτητα από την περίπτωση που αποκαλύπτεται», δηλ. το *ὅτου* είναι ουδέτερου γένους. § 227 Μόνο τα χφφ SYOP έχουν εἵνεκα πρέπει να προτιμηθεί ο τύπος *ἐνεκα* που είναι πολύ επικρατέστερος (τον 4ο αι. η αναλογία είναι 51:2, βλ. Meisterhans 216).

Αυτά είναι μερικά από τα ευρήματα για την έκδοση αυτή. Θεώρησα επιβεβλημένο να προβώ έστω και σε συνοπτικό έλεγχο¹³ (ο έλεγχος της μετάφρασης και μόνο θα απαιτούσε ολόκληρο βιβλίο) για να κατανοήσει ο ανύποπτος χρήστης του βιβλίου την αναξιπιστία του πονήματος. Αυτό ανεξάρτητα από το τεράστιο ηθικό πρόβλημα της οικειοποίησης ξένης πνευματικής περιουσίας. Θα επιθυμούσα να υπήρχε χώρος να παρουσιάσω έστω και μία σελίδα της ύλης του βιβλίου, για να φανεί καθαρά ότι η συγγρ. δεν συμβάλλει σχεδόν σε τίποτε και από την άποψη της ύλης και από την άποψη της πραγματέυσής της. Λυπούμαι που δεν διαθέτω χώρο. Μετρήθηκαν επίσης περίπου 80 λάθη (στη συντριπτική τους πλειοψηφία ορθογραφικά ή στίξης) στο κείμενο και 100 στις σημειώσεις. Τα περισσότερα βρίσκονται εκεί από την α' έκδοση. Ακόμη και το πασίγνωστο όνομα Mommsen ορθογραφείται Momssen! Αλλά το πιο οδυνηρό είναι ότι το εξάμβλωμα αυτό κυκλοφορεί ως έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών.

Αθήνα

N. X. KONOMHS

Je an Lallot, La Grammaire de Denys le Thrace. Traduction annotée [Édition du CNRS], Paris 1989, σελ. 281.

Όπως φαίνεται από την βιβλιογραφία που ο συγγρ. παραθέτει στο τέλος, ο ίδιος ασχολήθηκε με Έλληνες Γραμματικούς της αρχαιότητας από το 1985, με 5 μελέτες, από τις οποίες ή δεύτερη (1985), που έχει τον τίτλο *Denys le Thrace, Techné Grammatiké, Introduction, Traduction, Notes*, είναι προάγγελος της τελευταίας και δημοσιεύθηκε στον I. τόμο (σσ. 1-104) των *Archives et documents de la Société d'Histoire et d'Épistémologie des Sciences du Language*.

Ο συγγρ. είναι επίκουρος καθηγητής γραμματικής και ειδικός στην ιστορία των γλωσσικών θεωριών της κλασσικής αρχαιότητας. Έχει μεταφράσει (σε συν-

13. Για τον συνοπτικό αυτόν έλεγχο δυστυχώς δεν είχα στη διάθεσή μου τις εκδόσεις Vince, Humbert και Αραπόπουλου.

εργασία) τὴν *Ποιητικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ ἐτοιμάζει σχολιασμένη μετάφραση τοῦ *Περὶ συντάξεως*, τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Δύσκολου, μεγάλου γραμματικοῦ καὶ φιλολόγου τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., πατέρα τοῦ ἐπίσης διάσημου γραμματικοῦ καὶ φιλολόγου, τοῦ Ἡρωδιανοῦ.

Σύμφωνα μὲ ὅσα λέγει στὸν Πρόλόγο του (*Avant Propos* σ. 9), ὁ συγγραφέας ἀναπαράγει τὸ ἑλληνικὸ κείμενο «ὅπως τὸ εἶχε ἀποκαταστήσει ὁ Uhlir στὸν I, I τόμο τῶν *Grammatici Graeci* στὰ 1883»· δὲν πρόκειται ἐπομένως γιὰ νέαν ἔκδοση. Τονίζει, ὡστόσο, ὅτι σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὁ ἴδιος διαχωρίζει τὴν θέση του¹ στὶς Σημειώσεις (*Notes*), προσθέτοντας ὅμως ὅτι, μὲ μικρὲς λεπτομέρειες, ἡ μετάφραση εἶναι ἡ ἴδια μὲ τοῦ 1985, ἐνῶ ἡ Εἰσαγωγή (*Introduction*) καὶ οἱ Σημειώσεις ἔχουν ἐνισχυθῆ σημαντικὰ (*ont été considérablement étoffées*).

Πραγματικά, ὕστερα ἀπὸ τὸν Πρόλογο καὶ τὶς Βραχυγραφίες (σ. 7-10, 11-12), ἡ Εἰσαγωγή (*Introduction*) καλύπτει τὶς σ. 13-29, ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο στὶς μονὲς καὶ ἡ μετάφραση στὶς ζυγὲς σελίδες (40-65), μὲ ἐκτεταμένες σημειώσεις στὴν συνέχεια (69-251)· ἀκολουθεῖ Βιβλιογραφία (253-258) καὶ Πίνακας (*Index*, 259-281), τακτοποιημένος σὲ δίστηλο εὔρετήριο περιεχομένων.

Ἔχουμε, ἐπομένως, ἓνα πολὺ σύντομο ἀρχαῖο κείμενο δώδεκα μόνο σελίδων μὲ ἓνα βέβαιο τίτλο *Τέχνη* καὶ μὲ ἀβέβαιη συνοδεία τοῦ προσδιοριστικοῦ ἐπιθέτου *Γραμματικὴ*². Ὁ συγγραφέας τῆς ὀνομάζεται *Διονύσιος Θραξ*, χωρὶς ἀκριβέστερον τοπικὸ προσδιορισμό³, εἶναι γιὸς ἐνὸς *Τήρη* (ὄνομ. ὁ Τήρης), γεννήθηκε τὸ 170 π.Χ. καὶ πέθανε τὸ 90. Ἐζήσε στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου ἐμαθήτευσε κοντὰ στὸν περίφημο φιλόλογο καὶ ὀμηριστὴ, τὸν Ἀρίσταρχο τὸν Σαμοθρακιώτη (±217-±145 π.Χ.), καὶ ἔγινε καὶ ὁ ἴδιος ἐξαιρετὸς κλασσικὸς φιλόλογος. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Δασκάλου του πῆγε στὴν Ρόδο, ὅπου ἴδρυσε σχολή, ἔβγαλε διάσημους μαθητὲς, καὶ ὀνομάσθηκε καὶ *Ρόδιος*.

Ἐνα βασικὸ καὶ σοβαρὸ πρόβλημα εἶναι τὸ ἂν αὐτὸ τὸ σύντομο πόνημα, ποῦ ἔχει σωθῆ ἀπὸ χειρόγραφα τοῦ 10ου-18ου αἰ., ἀπὸ δύο μεταφράσεις τοῦ 5ου αἰ. (ἀρμενικὴ καὶ συριακὴ), ἀπὸ ἐλάχιστα παπυρικὰ ἀποσπάσματα —καὶ ἀπὸ εἰσαγωγικὲς φράσεις στὰ κεφάλαια τῶν πλουσιότατων *Σχολίων*— (βλ. καὶ *Introduction*, σ. 13 κ.έ.), ἀποτελεῖ τὴν ἀρχικὴ καὶ πλήρη μορφή τοῦ ἔργου ἢ

1. Il s'agit d'une reproduction à l'identique, et non d'une nouvelle édition ..., sur un certain nombre de points, le traducteur doit prendre ses distances par rapport au texte grec.

2. Αὐτὴ ἡ σύζευξη τῶν ἐπιθέτων *γραμματικὴ*, *ιατρικὴ*, *φυσικὴ*, κτλ. μὲ τὸ οὐα. *τέχνη* μᾶς ἔδωσε τὰ οὐσιαστικοποιημένα θηλυκὰ ὀνόματα τῶν ἐπιστημῶν, *Γραμματικὴ*, *Ἰατρικὴ*, *Φυσικὴ* καὶ τῶν ὑποδιαίρεσέων του: *φωνητικὴ*, *συντακτικόν*, *χειρουργικὴ* κτλ. Ὅπωςδὴποτε, ἡ ἀβεβαιότητα γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε ἀφορᾷ σχεδὸν ὅλα τὰ ἔργα τῆς ἀρχαιότητος, (βλ. Δ. Λυπουρλή, *Ἡ παραγωγικὴ κατάληξη -ικός* στὴν *προσωκρατικὴ φιλοσοφία καὶ τὸ ἱπποκρατικὸ Corpus*, Θεσσαλονικὴ 1968, 17 κ.έ.).

3. Στὰ Βατικανὰ Σχόλια ὑπάρχει ἡ πληροφορία (σ. 158, 17, ἔκδ. Hilgard) ὅτι *Διονύσιος ὁ Θραξ*, ὁ τὴν *Τέχνην* συγγραφάμενος τὴν *Γραμματικὴν*, τὸ μὲν γένος ἦν *Βυζάντιος*, ἐκαλεῖτο δὲ *Θραξ*, τῷ μείζονι τῆς χώρας κοσμούμενος ὀνόματι, ἐπειδὴ δηλ. ἤθελε νὰ κοσμηθῆται μὲ τὸ εὐρύτερο ὄνομα τῆς χώρας (ἴσως θὰ ἤθελε νὰ εἶναι *Θρακιώτης* καὶ ὄχι *Μεγαρέας*!).

πρωτοβυζαντινοί Σχολιαστές (πριν από τὸν 5ο αἰ.;).

Ἐπειδὴ, ὅπως εἴπαμε, τὸ κείμενο εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τοῦ Uhlig, προσφέρεται ὁμως χωρὶς κριτικὸ ὑπόμνημα, οἱ παρατηρήσεις μας εἶναι ἐλάχιστες: σ. 46 (ἡ 3) τὸ παράδειγμα γιὰ τὴν θέσει μακρὰν συλλαβή, μιλᾱ και γιὰ τὴν περίπτωση νὰ λήγη αὐτὴ σὲ βραχὺ φωνῆεν και τελικὸ ἀπλὸ σύμφωνο, ὁπότε ἡ ἀκόλουθη λέξη πρέπει νὰ ἀρχίζη ἀπὸ σύμφωνο (ἢ ὅταν εἰς ἀπλοῦν σύμφωνον λήγη και τὴν ἐξῆς ἔχη ἀπὸ συμφώνων ἀρχομένην οἶον ἔρ γ ο ν), ὅπου εἶναι πιθανὸ τὸ παράδειγμα νὰ εἶναι ἀτελές, και θὰ περιμέναμε μιὰν ἀκόλουθη λέξη μὲ ἀρχικὸ σύμφωνο τοῦ τύπου καλόν, τέλειον κττ.

Στὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου (56, 19) τοῦ ρήματος και τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ τρόπου (aspect), (τούτων ὁ παρεληλυθὼς ἔχει διαφορὰς τέσσαρας, παρατατικόν, παρακειμένον, ὑπερσυντέλικον ἀόριστον), ἴσως ἓνα (και) χρειάζεται πρὶν ἀπὸ τὸ ἀόριστον, τόσο γιὰ τὸ χρειάζεται ἡ ἔμφαση, ὅσο και γιὰ τὸ ὑπάρχει και στὰ Σχόλια πὸ ἐπαναλαμβάνουν αὐτὸν τὸν ὀρισμὸ (Hilg. 249, 14).

Τὰ παραδείγματα ἐπιρρημάτων στὴν σ. 62, 34 παρουσιάζουν κάποιες διαφορὰς ὡς πρὸς ἐκεῖνα πὸ δίνουν μερικὰ Σχόλια: τὰ δὲ θε τ ι κ ἄ, οἶον γαμητέον πλευστέον· ἀπέναντι σ' αὐτά, τὰ σχόλια τοῦ Ἡλιοδώρου (Hilg. 101, 32) δίνουν: τὰ δὲ θε τ ι κ ἄ, οἶον πλευστέον, και ἀμέσως στὴ συνέχεια: θετικά δέ ἐστὶ τὰ θέσιν και ποιήσιν πράγματος ὀρίζοντα· ἐάν γὰρ εἴπω γαμητέον, ὀρίζω ὅτι ..., και ἐάν εἴπω πλευστέον, ὀρίζω ὅτι ..., ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ διαβλέψῃ μιὰν διάθεση ἀποφυγῆς τοῦ πρώτου παραδείγματος ἀπὸ σεμνότητα, κάτι πὸ προδίδει ὅτι ὁ Σχολιαστὴς ἔχει πιά ὑπόψη του τὴν ἐξελιγμένη —και νεοελληνική— σημασία τοῦ ρήματος, πὸ ἦταν ἄγνωστη ὅταν ἔγραφε ὁ Διονύσιος. Τὴν ἴδια προσοχὴ σημειώνουμε και στὰ σχόλια τοῦ Στεφάνου (Hilg. 282, 9), ὅπου ὁ ὀρισμὸς λέει τὰ ἐξῆς: τὰ δὲ θετικά οἶον ἀναγνωστέον γραπτέον πλευστέον, μὲ τὴν διασάφηση θεῖναι ἐστὶ τὸ ποιῆσαι, θετικά οὖν τὰ πρακτικά. Ὁ ἐκδότης στὶς σημειώσεις του γιὰ τὸ κεφάλαιο αὐτό (σ. 226, 18) παρατηρεῖ ἀπλῶς και σωστά: «τὰ ἐπιρρήματα πὸ δηλώνουν ὑποχρέωση, θετικά, εἶναι ἐκεῖνα πὸ προβάλλουν μιὰν πράξη πὸ πρέπει νὰ γίνῃ, 'πλευστέον', πρέπει νὰ ταξιδέψουμε», μὲ τὴν ἀμφίβολη προσθήκη ὅτι τὰ Σχόλια δὲν δίνουν τὴν ἐντύπωση νὰ καταλαμβάνουν ὅτι τὸ ἐπιρρημα περιέχει τὸ ρῆμα πὸ ὑποτίθεται ὅτι προσδιορίζει⁵, και ἐπίσης ὅτι δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος θεωροῦσε ἐπιρρήματα αὐτὰ τὰ ρηματικά ἐπίθετα πὸ δηλώνουν ὑποχρέωση (-τέος, -τέον).

Μιὰ ὀρθογραφικὴ σύγχυση γίνεται δυὸ φορές (σ. 64) στὴν γραφὴ τῶν ἀπορητικῶν συνδέσμων (ἀπορω̄ - ἀπορία), πὸ τυπώθηκαν μὲ δύο ρρ, προφανῶς ἀπὸ παράσυρση ἀπὸ τὸ ἐπιρρημα.

Οἱ Σημειώσεις, στὸ τελευταῖο και μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 69-251), εἶναι πλούσιες και διαφωτιστικές· δὲν περιορίζονται μόνο στὴν διασάφηση προβλημάτων πὸ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ὀρολογία και τὴν μετάφραση, ἀλλὰ ἐπεκτείνονται και σὲ ἀρχαίους και νεότερους συγγραφεῖς πὸ ἀσχολήθηκαν μὲ

5. Les Σ ne s'avisent pas que l'adverbe contient le verbe qu'il est censé prédiquer.

τὴν γλῶσσα καὶ τὴν γραμματικὴ γενικά (Πλάτωνας, Ἀριστοτέλης, Στωϊκοί, Σέξτος Ἐμπειρικός, Διογένης ἀπὸ τὴν Λαέρτη (Λαέρτιος), Κοϊντιλιανός, Σχολιαστὲς, Pecorella, di Benedetto κ.ά.). Συζητοῦνται διεξοδικὰ οἱ εἰδικοί ὄροι, ὥστε νὰ ἀπαρτίζεται ἕνας πλούσιος ὑπομνηματισμὸς καί, τελικά, μιὰ ἐντιμη παρουσίαση τῶν προβλημάτων, ἡ ὁποία βοηθᾷ τὸν ἐρευνητὴ τόσο νὰ κατατοπισθῆ στὰ προβλήματα ὅσο καὶ νὰ προχωρήσῃ στὴν ὁποιαδήποτε προώθησή τους.

Θεσσαλονίκη

ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

Βάσα Κοντορίνη, Ανέκδοτες επιγραφές Ρόδου II, Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, 1989, σελ. 223, 49 πίνακες με φωτογραφίες.

Ο συντάκτης αυτού του σύντομου σημειώματος αισθάνεται μεγάλη χαρά για την ευκαιρία που του παρέχεται να παρουσιάσει (έστω και με πολύ μεγάλη καθυστέρηση, για τη οποία είναι δυστυχώς, υπεύθυνος) μιαν αξιόλογη επιγραφική δημοσίευση σε ελληνική γλώσσα, όπως είναι το δεύτερο βιβλίο της Β. Κοντορίνη για τις επιγραφές της Ρόδου: Παρουσιάζοντας το πρώτο μέρος της εργασίας της συγγρ., γραμμένο στα γαλλικά (*Ελληνικά* 36, 386-89), είχε διατυπώσει την ευχή να ολοκληρωθεί σύντομα η επιτυχημένη αυτή δημοσίευση των νέων ροδιακών επιγραφών. Η ευχή εκείνη εκπληρώθηκε με τον καλύτερο τρόπο.

Στον δεύτερο τόμο περιέχονται συνολικά 84 καινούργιες επιγραφές, χωρισμένες σε δύο ομάδες. Η πρώτη περιλαμβάνει, με μια μόνο εξαίρεση (αρ. 1), κείμενα από την πόλη της Ρόδου και την περιοχή της, που ομαδοποιούνται ως εξής: Τέσσερις επιγραφές από ένα ιερό στις ανατολικές υπώρειες της ακρόπολης (αρ. 2-5)· δύο επιγραφές σχετικές με το γυμνάσιο (αρ. 6-7)· δύο επιγραφές με δημόσιο πιθανότατα χαρακτήρα (μια αναθηματική, αρ. 8, και έναν κατάλογο ονομάτων, αρ. 9)· σαραντατρείς επιτύμβιες επιγραφές (αρ. 10-52), από τις οποίες οι δύο τελευταίες είναι έμμετρες. Η δεύτερη ομάδα (αρ. 53-84) αποτελείται από τις επιγραφές που βρέθηκαν στο ιερό του Ηλίου.

Η επιγραφή αρ. 1 είναι η μόνη της συλλογής που δεν προέρχεται από την πόλη της Ρόδου ή την περιοχή της, αλλά από μια τοποθεσία βόρεια της Λίνδου, όπου έχουν βρεθεί και άλλα αρχαιολογικά λείψανα που συνηγορούν για την ταύτισή της με έναν από τους δήμους αυτής της πόλης. Η χρονολόγηση της επιγραφής στον 3ο αι. π.Χ. από την εκδότρια με βάση τη γενική εικόνα της γραφής είναι πειστική. Αν και σώζεται μόνο το τέλος, είναι φανερό ότι πρόκειται για ένα ψήφισμα σχετικό με τον εξαγνισμό των ικετών. Η νέα επιγραφή από τη Λίνδο είναι πολύ ενδιαφέρουσα γιατί προστίθεται στις λίγες μαρτυρίες που έχουμε για την ικεσία στην αρχαιότητα. Σημαντικές είναι οι αναλογίες που παρουσιάζει με το τελευταίο τμήμα ενός μεγάλου ιερού νόμου του όψιμου 4ου αι. π.Χ. από την Κύρηνη (SEG IX 72· F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques. Supplément* [1955] 115), που επιγράφεται *ικεσιών*. Η συγγρ. παραθέτει ολόκληρη

ρο το απόσπασμα, στο οποίο στηρίζεται κατά κύριο λόγο η ερμηνεία που προτείνει για το ψήφισμα από τη Λίνδο. Εύστοχη είναι η επισήμανσή της ότι η ενεργητική σημασία του ρήματος *ἀφικετεύω* στον 5ο στίχο της νέας επιγραφής επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο την ερμηνεία του ρήματος που πρότεινε ο Wilamowitz, στην οποία στηρίζεται η κατανόηση του νόμου της Κυρήνης, αποδεικνύοντας ότι οι αντίθετες απόψεις ήταν εσφαλμένες. Είναι πράγματι σαφές ότι *ἀφικετεύω* σημαίνει και στις δύο περιπτώσεις «απελευθερώνω (τον ικέτη) με τη διαδικασία της ικετείας». Η διαδικασία αυτή απαιτούσε επομένως την μεσολάβηση ενός *ἀφικετεύοντος*, ο οποίος ήταν προφανώς πολίτης της πόλης στην οποία κατέφευγε ο ικέτης. Ο νόμος από τη Λίνδο προέβλεπε, όπως σωστά επισημαίνει η συγγρ. (σσ. 25-27), συγκεκριμένη διαδικασία υποδοχής και εξαγνισμού των ικετών, στην οποία συμμετείχαν και εκπρόσωποι της πόλης (κλήρυκες και ιερείς), καθώς και αυστηρές ποινές για ενδεχόμενες παραβάσεις. Η στενή του σχέση με τον κυρηναϊκό νόμο οδηγεί τη συγγρ. στη σκέψη ότι οι διατάξεις σχετικά με τους ικέτες εισήχθησαν πιθανότατα στο δίκαιο της Κυρήνης από Ροδίους αποίκους (σσ. 28-29). Δεν αποκλείεται όμως να πρόκειται για έναν ευρύτερα διαδεδομένο θεσμό, ειδικά στις δωρικές περιοχές.

Από τις επιγραφές που προέρχονται από ένα (αταύτιστο ακόμη) ιερό στην ανατολική πλαγιά της ακρόπολης της Ρόδου οι δύο πρώτες (αρ. 2 και 3) είναι κατάλογοι ονομάτων (ο πρώτος από ομαδικό ανάθημα) που δίνουν την ευκαιρία για ενδιαφέρουσες προσωπογραφικές και ονοματολογικές παρατηρήσεις: οι δύο επόμενες (αρ. 4 και 5) είναι βάσεις αναθηματικών ανδριάντων.

Από τις δύο επιγραφές που σχετίζονται με ένα γυμνάσιο (αρ. 6-7) σημειώνουμε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τη δεύτερη, που είναι βάση ενός ανδριάντος που στήθηκε στα αυτοκρατορικά χρόνια (όπως δείχνει η μορφή των γραμμμάτων) προς τιμήν του Ροδίου ιστορικού (*ιστοριογράφου*) της ελληνιστικής εποχής Αντισθένη, του οποίου αναφέρει ο Πολύβιος, XVI 14-16 όχι μόνο ως συγγραφέα ιστορικών έργων, αλλά και ως πολιτικό. Εύστοχος είναι οι παρατηρήσεις της συγγρ. για τη σημασία που απέδιδαν οι Έλληνες των αυτοκρατορικών χρόνων στην ανέγερση ανδριάντων σημαντικών ανδρών (ιδιαίτερα λογίων) του παρελθόντος. Η τοποθέτηση τέτοιων έργων ειδικά σε γυμνάσια και σε βιβλιοθήκες φανερώνει ότι αποτελούσαν πηγή περηφάνειας για τη δόξα του παρελθόντος και παραδειγματισμού για τους νέους.

Οι «άλλες επιγραφές» είναι: μια αποσπασματικά σωζόμενη μαρμάρινη ασπίδα, ανάθημα στον Απόλλωνα Στρατάγιο σύμφωνα με την εύστοχη συμπλήρωση της συγγρ. (αρ. 8), και το αριστερό τμήμα ενός βάρθρου από λάρτιο λίθο με κατάλογο ονομάτων (αρ. 9), ο οποίος χρονολογείται με ασφάλεια στο β' μισό του 1ου αι. π.Χ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ταύτιση του *Δαρδάνου Νικ[ασιμάχου]* με τον επώνυμο ιερέα της Αθηνάς Λινδίας και του Διός Πολιέως το έτος 12 π.Χ. και ακόμη περισσότερο του περιδονίκη στην πάλη και στο παγκράτιο *Λέοντος Μυων[ίδου]*, που είχε απασχολήσει την έρευνα γιατί το όνομά του εμφανίζεται σε επιγραφή από την Ολυμπία, την οποία η συγγρ. σχολιάζει διεξοδικά. Η νέα επιγραφή από τη Ρόδο επιβεβαιώνει τη χρονο-

λόγηση που είχαν προτείνει οι Jeanne και Louis Robert¹. Ο συσχετισμός της με την επιγραφή αρ. 74 από το ιερό του Ηλίου επιτρέπει την ταύτιση και άλλων μελών της ίδιας οικογένειας που είχαν διακριθεί σε αθλητικούς αγώνες.

Από τις επιτύμβιες επιγραφές (αρ. 10-52) οι πρώτες τριάντα (αρ. 10-39), των οποίων η ακριβής προέλευση είναι γνωστή, δημοσιεύονται (σωστά, κατά τη γνώμη του γράφοντος) με τοπογραφική σειρά. Ο υπομνηματισμός των επιτυμβίων μνημείων δίνει στην συγγρ. την ευκαιρία να κάνει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με τα ονόματα και την προέλευση των αναφερομένων προσώπων, από τα οποία διαφαίνεται η ποικιλομορφία του πληθυσμού της ελληνιστικής Ρόδου. Οι δύο τελευταίες επιτύμβιες επιγραφές είναι έμμετρες, αλλά μόνο η μια (αρ. 51) διατηρείται καλά. Πρόκειται για ένα ελεγειακό δίστιχο για μια γυναίκα με το όνομα Σαπφώ Σωνίκου. Παρά την αντίθετη άποψη της συγγρ., φαίνεται πολύ πιθανό ότι η συμπλοκή *Μυλασίδος τε πάτρας* με την οποία τελειώνει το σύντομο ποίημα δεν αναφέρεται στην μητέρα, αλλά στην πατρίδα της νεκρής, τα Μύλασα. Η λέξη *πάτρας* πρέπει επομένως, κατά τη γνώμη του γράφοντος, να γραφεί με μικρό ως προσηγορικό. Παράλληλα που τεκμηριώνουν την ερμηνεία αυτή προσφέρει, με την επιμέλεια και την ακρίβεια που την χαρακτηρίζει, η ίδια η συγγρ. στη σ. 122, σημ. 344. Η παρατήρησή της ότι το όνομα του πατέρα και η πατρίδα του νεκρού είναι «ανόμοιες έννοιες» και για τον λόγο αυτόν «η μετάβαση γίνεται με το *δέ*» δεν έχει γενική ισχύ². Ειδικά στο επίγραμμα από τη Ρόδο, όπου ο τόπος καταγωγής δεν αναφέρεται για να αντιτεθεί στον τόπο θανάτου, αλλά παρατίθεται ως στοιχείο ταυτότητας μαζί με το όνομα του πατέρα, η απλή συμπλοκή είναι απόλυτα δικαιολογημένη: η Σαπφώ ήταν κόρη του Σωνίκου και καταγόταν από τα Μύλασα.

Οι επιγραφές από το ιερό του Ηλίου έχουν σημαντική ιστορική αξία. Οι πρώτες δέκα (αρ. 53-62) σχετίζονται με μνημεία ιερέων του Ηλίου, που ήταν οι επώνυμοι της πόλης. Οκτώ από αυτές (αρ. 53-60) είναι χαραγμένες σε βάσεις μνημείων που έστησαν ιερείς του Ηλίου από την ελληνιστική εποχή μετά το πέρας της ιερατείας τους. Ο γράφων συμμερίζεται την επιχειρηματολογία της συγγρ. σχετικά με τον αναθηματικό τους χαρακτήρα (σ. 131). Από τις άλλες επιγραφές του ιερού οι περισσότερες είναι τιμητικές, γραμμένες σε βάσεις ανδριάντων που στήθηκαν με πρωτοβουλία της πόλης (αρ. 63-69) ή ιδιωτών (αρ. 70-76): δύο σώζουν μόνο υπογραφές καλλιτεχνών (αρ. 77-78) και οι υπόλοιπες είναι θραύσματα βάσεων.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με μια σειρά από εύστοχες παρατηρήσεις σχετικά με τη θέση και τη σημασία του ιερού του Ηλίου στη Ρόδο (σσ. 178-84). Το συμπέρασμα (που συμβαδίζει άλλωστε με τις απόψεις του ανασκαφέα Γ. Κωνσταντινόπουλου) ότι το ιερό βρισκόταν στους πρόποδες της ακρόπολης και όχι

1. *Bull. ép.* 1962, 153.

2. Π.χ., στο επίγραμμα από την Πύδνα (*GVI* 569) που αναφέρει η συγγρ. στο τέλος της σημ. 344, η πατρίδα και το όνομα του πατέρα συνδέονται με τον συμπλεκτικό σύνδεσμο *καί*· το *δέ* δίπλα στη λέξη *πατρίς* έχει διαφορετική λειτουργία: δηλώνει την αντίθεση ανάμεσα στον τόπο καταγωγής και τον τόπο του θανάτου.

σε ύψωμα και ήταν πιθανότατα ένα απλό τέμενος χωρίς ναό τεκμηριώνεται με πειστικό τρόπο.

Στο τέλος του βιβλίου υπάρχουν τέσσερα ευρετήρια (ονομάτων, όρων, επιγραφών και αρχαίων συγγραφέων) συνταγμένα με επιμέλεια, που διευκολύνουν πολύ τη χρήση του. Στους 49 φωτογραφικούς πίνακες απεικονίζονται όλες οι δημοσιευόμενες επιγραφές. Μολονότι η εκτύπωση των φωτογραφιών είναι γενικά ικανοποιητική, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η κακή ποιότητα ορισμένων λήψεων καθιστά προβληματική όχι μόνο την επαλήθευση των αναγνώσεων (όταν μάλιστα δεν υπάρχουν φωτογραφίες εκτύπων, π.χ., πίν. VIIα, XIIIβ, XXXVIIIα, XLVI), αλλά ακόμη και την αναγνώριση του μνημείου (π.χ., VIβ, VIIα, XXXVIγ, XLIXγ).

Η δεύτερη σειρά ανέκδοτων επιγραφών της Ρόδου που παρουσίασε η συγγρ. είναι μια πολύ αξιόλογη συμβολή για την οποία της αξίζουν θερμά συγχαρητήρια. Η ακρίβεια και η επιμέλεια με την οποία παρουσιάζονται τα κείμενα καθώς και ο διεξοδικός υπομνηματισμός καθιστούν το βιβλίο απαραίτητο βοήθημα για όποιον προτίθεται να αχοληθεί με την ιστορία, τους θεσμούς ή τις λατρείες της Ρόδου στην ελληνιστική και την αυτοκρατορική περίοδο.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

E. BOYTYPAS

Θεόδωρος Δ. Παπαγγελης, *Ἡ ποιητικὴ τῶν Ρωμαίων «νεωτέρων»*. Προϋποθέσεις καὶ προεκτάσεις [Ἑλληνικὴ καὶ Ρωμαϊκὴ Ποιητικὴ], Ἀθήνα 1994, pp. 290 (Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς).

The Cultural Foundation of the National Bank of Greece, within a wideranging plan for the promotion of humanist studies in Greece, has been generously financing over the past seven years an ambitious research project under the general heading *Greek and Roman Poetics*, to be completed in three volumes. The funding includes not only the financial support of the project in its various human and material needs, but also the publication of the whole series by the prestigious publishing house of the Cultural Foundation.

The project is being coordinated by Dimitrios N. Maronitis, doyen of Homeric studies in Greece today. Maronitis, on the backflap of the volume to be reviewed here, briefly describes the project as «being only marginally interested in the various theories on poetry as expressed by rhetors, philosophers or grammarians in antiquity; on the contrary, the project insists on “signs of poetics” found in the actual works of Greek and Roman Poetry, thus supporting the hypothesis that poetic practice cannot exist without poetic theory in poetry’s own domain and in its own language». In this sense the project forms an excellent counterpart to the first volume of *The*

Cambridge History of Literary Criticism (ed. by George A. Kennedy, Cambridge 1989) which covers Antiquity up to AD 400 and which, except for the first chapter¹, focuses on the theoretical texts of Greek and Roman critics. In the Cultural Foundation project the poetic areas of Ancient Greek and Roman Literature are divided among the eight-person research team as follows: D. N. Maronitis (archaic epic), Anastasia-Erasmia Peponi (lyric and choral poetry), Daniel J. Jakob (ancient drama), John N. Kazazis and Theodore D. Papanghelis (Hellenistic poetry), Soultana Athanasiadou (Post-Aristotelian theoreticians), T. D. Papanghelis (Roman poetics), Lizy Tsirimokou and Vanghelis Bitsoris (reception of ancient poetics in contemporary poetical theory).

A few remarks are necessary here. The section on Post-Aristotelian theory of poetics (probably a discussion of ancient scholiasts, Dionysius of Halicarnassus and Longinus) does not, according at least to the project's aim, fit well in the general scheme, since it treats theoretical rather than poetical texts; moreover, a meaningful discussion of Hellenistic and Imperial literary criticism cannot be carried out without an examination of its relation to Platonic and Aristotelian theory. Similarly, the last section on contemporary theory of poetics is vaguely defined (contemporary theory in Greece alone or in Europe and North/South America?) and thus appears more as an afterthought to the actual project than an integral part of it. At the same time, no discussion of Byzantine poetics is included. In a project like this one, and with the given neglect of Byzantine literature, this is a sad omission. Medieval Greek poetics is still a *terra incognita*, and the cooperation of a Byzantinist with a team of Hellenists and Latinists would have been most fruitful for all participants. Subjects such as the uneasy coexistence of Hellenism and Christianity, the relation of poetry and rhetoric, political ideology and religious cosmology, poetic satire and the emergence of the verse romance are quite momentous for the development of poetry through the Middle Ages and into the Renaissance. Be this as it may, both the Cultural Foundation and the members of the project are to be congratulated for their efforts; we can only wish for a quick completion.

The volume to be reviewed here is the first to appear but obviously forms the second part of the project: the author, pursuing further his earlier interests in Roman elegy and its relation to Hellenistic poetry², presents a synthetic monograph on the poetics of the Roman «Neoteric»

1. «Early Greek views of poets and poetry» (Gregory Nagy). One should also mention here the similarly arranged study by Simon Goldhill, *The Poet's Voice: Essays on Poetics and Greek Literature*, Cambridge 1991.

2. T. D. Papanghelis, *Propertius: A Hellenistic Poet on Love and Death*, Cambridge 1987. Indicatively, see the reviews by J. N. Kazazis, *Hellenica* 39 (1988) 443-452; D. Kennedy, *LCM* 14.9 (Nov. 1989) 141-144; Maria Wyke, *JRS* 79 (1989) 172-173.

poets. The book consists of a general introduction (pp. 9-23) and three large chapters: I. The Alexandrian Revision (pp. 25-94); II. The Neoteric Reformation (pp. 95-172); III. *Romani Callimachi*: The Difficult Integration and the Final Disintegration³ (pp. 173-235). Substantial endnotes follow the main text (pp. 237-265), while the book closes with the necessary indices (passages discussed; places, names and concepts) and the indispensable bibliography. Before going into the actual contents of the book, it is worthwhile to point to the beautifully designed cover and the excellent printing, typical of the high quality publications of the Cultural Foundation of the National Bank⁴.

In the introduction P. maps out the general scheme and interpretative concept of his book, especially its divergencies from other recent studies on Hellenistic and Roman poetry. His central thesis is the revolutionary character of Roman neoteric poetry, a character which was formed in a continuous and fully conscious dialogue with Callimachus. This, obviously, is not a new hypothesis. What is new here, is the attempt to demonstrate this dialogue through an exhaustive analysis of the Roman poets' theory of poetry and their closely related poetic practice (p. 14). In this sense, P.'s study is an ambitious attempt to present a theoretical frame combined with the detailed interpretation of individual poems.

With the first chapter we enter the «fragmented» world of Hellenistic poetry. The author presents us with an admirable synthesis of Alexandrian poetics, based on a wisely chosen selection of texts: the Prologue to the Callimachean *Aitia* (the so-called *Reply to the Telchines*) and the end of the *Hymn to Apollo*, the 1st and 7th *Idylls* of Theocritus, supported by evidence from other Callimachean fragments and passages from Apollonius of Rhodes, serve to draw the picture of poetological theory at the Alexandrian Museum. It is not an easy task, since the definition of this theory must rest rather on what it is not, than on what it is. Callimachean poetics is viewed by P. as the result of a formalist hypersensitivity and tension, Callimachean poetry being the product of an advanced textuality (p. 40). P. demonstrates his view in the reading of *frg.* 74.22-27 Hollis (= 260.63-68 Pf.) from Callimachus' *Hekale*: the appearance of dawn and the first activities of another day do not add up to a visual experience but to a pictorial mystification established by the metalinguistic command of Calli-

3. Obviously, an allusion to the title of A. La Penna's study *L'integrazione difficile. Un profilo di Propertio*, Torino 1977.

4. A minor point: it would be useful to indicate on the cover's backflap that the detail of the Roman fresco depicted comes from a somewhat untypical garden scene from the House of Venus Marina (Pompeii, AD 63-79). For a full colour reproduction see M. Henig (ed.), *A Handbook of Roman Art*, London 1983, pl. 4, and Wilhelmina F. Jashemski, «Antike römische Gärten in Kampanien», in: M. Karroll-Spiellecke, *Der Garten von der Antike bis zum Mittelalter* [Kulturgeschichte der Antiken Welt 57], Mainz 1992, pp. 177-212 and Taf. 25.

machus' λεπταλέη Μοῦσα, selfconsciously learned and sensuous at the same time (pp. 70-71). This contrasts to Apollonius who insists on the effect of the visual world of words on the reader's memory: the use of ἔρευθος and its verbal derivatives in *Arg.* 1.774-780, 4.125-126 and 4.172-173 represents just such a case, splendidly analyzed by Papanghelis (pp. 71-73)⁵. The chapter ends with a discussion of the historical and philosophical prerequisites of «Callimachism». Here P. indulges in a long excursus on 19th-century aesthetics, culminating in a condensed discussion of Roland Barthes and his preoccupation with questions of formalist aesthetics and metalanguage (pp. 83-94). Admittedly, such comparisons have a fascination of their own; however, even if one keeps «a pious observance of the analogies» (p. 88), the sociopolitical and economic context of Hellenistic Alexandria is surely different from that of Western Europe in the latter part of the 19th century; printing, for example, and book circulation in the industrial age completely changed the perspective of writing and reading. The poetry and poetics of Valéry and Mallarmé, the writings of Barthes have undoubtedly sharpened the author's critical vision; their use, however, in arguments of analogy seems to me difficult to sustain on the same level and with the same intensity throughout.

The second and largest chapter (pp. 95-172) opens with a short section on poetic developments in pre-neoteric Rome, primarily the epic poetry of *pater Ennius* and its reception by Cicero; the remaining part is devoted to an exhaustive study of Catullus and the first generation of neoteric poets in Rome. For P. the impact of «Callimachus» on these neoteric poets results in a creative cohabitation of artistic and practical aestheticism (p. 106). The author proceeds to clarify his position by an intelligent analysis of the Catullan poems 50, 6, 10, 39, 12-13 and 15 as vehicles of this very aestheticism displayed by the Ciceronian *pueri tam lepidi ac delicati*. Thus, as manifested in *c.* 6.15-17, «the poetic glorification is possible, because refined sensuousness is inherent in neoteric discourse and is not exclusively related to the poetic subject [...] *carmen* 6 is erotic only to the extent that it is presented as neoteric discourse and in an obsessively narcissist manner comments upon itself as such» (p. 111). This attitude is partly distilled with the help of such Callimachean texts as *ep.* 28 Pf. (ἐχθαίρω τὸ ποίημα τὸ κυκλικόν) or *frag.* 178 Pf. from the *Aitia* (the dialogue between Callimachus and the Ikian stranger). The finest, however, example of Papanghelis' use of Callimachus in this section of his study is the analysis of *c.* 86, the elegiac epigram on the σύγκρισις between Quintia and Lesbia (pp. 117-120): Quintia, who is *formosa multis*, is for

5. On the poet's voice in the *Argonautica* see now the extensive discussion by R. Hunter, *The Argonautica of Apollonius. Literary Studies*, Cambridge 1993, pp. 101-151, whose remarks on the Callimachean prologue and the meaning of ἐν ἄεισμα διηγεῖς (pp. 190-195) are quite stimulating in the present context.

Catullus *candida, longa, recta* but having such a *magnum corpus*, cannot be conceived as graceful. With the help of the μεγάλη γυνή from the Callimachean Prologue (*frg.* 1.9-12 Pf.), P. demonstrates that the description of Quintia is the foil to the non-description of Lesbia's beauty: Lesbia, in being the ideal woman/poem, is the Callimachean distillation of every positive quality of all other women/poems.

A substantial section (pp. 121-143) is devoted to those Catullan poems, where the poet presents his views on poetry, either praising his friends and neoteric combatants (c. 1, c. 35, c. 95) or condemning his enemies (c. 22, c. 36). The chapter ends with a section entitled «The *epyllion* as a neoteric *aristeia*» (pp. 143-172), concentrating on Catullus' c. 64, conventionally known as *The Marriage of Peleus and Thetis*. The poem has been often discussed and extensively analyzed as to its Alexandrian debts, its structure and imagery, its artistry, its peculiar moralistic end. And yet, P. succeeds in eliciting from the only surviving neoteric *epyllion* a new and convincing interpretation. The main line of argument is based on the position and function of the «encased» *ekphrasis* of the purple cover spread out over the bridal bed of the couple (64.50-266). This description of a work of art, sanctioned within the epic frame by Homer⁶ and subsequently used in various ways⁷, is taken over by Catullus with all the necessary «conventional» accoutrements (opening and concluding formulas, descriptive devices, authorial interjections, interaction of descriptive and narrative modes etc.); however, its size within the small body of the poem completely destabilizes the overall narrative structure and elevates the *ekphrasis* to the text's focal (*qua* visual) poetic *ekstasis*. The author demonstrates how the whole poem operates with the imagery of vision and accompanying amazement, the poem's *cupide spectando* in 64.267 (pp. 158-164); this imagery lends expression to the desire to experience the aesthetic pleasure of and to wonder at the *objet d'art*, vicariously understood as the poet's art itself, hidden under the symbolism of *haec vestis priscis hominum variata figuris/heroum mira virtutes indicat arte* (64.50-51)⁸. Most important of all, the abrupt moralistic end (64.405-408) is seen by P. as the poem's culminating aesthetic and poetological statement: «The shining epiphanies of the gods, of which present day's fallen man is deprived, signify his general exclusion from the sensual affluence of the past; the piety of the heroic age is the most understandable or obvious reason which the poet might devise to justify the privileged splendour and

6. The shield of Achilles in the *Iliad* (18.478-607).

7. For example, Jason's cloak in *Arg.* 1.721-767, the wooden bowl in Theocritus' *Idyll* 1.29-55.

8. On the poetological function of *ekphrasis* see now the dissertation by Eferpi Mitsi, *Writing Against Pictures: A Study of Ekphrasis in Epics by Homer, Virgil, Ariosto, Tasso and Spencer*, New York 1991.

visibility of this affluence. Thus, the intense moralizing of the poem's end with its analytic symptomatology of decadence —presupposing “ideas” and “thoughts” and revealing life's disorder and irregularity— presents by contrast the luminous stasis of aesthetic pleasure⁹ and the aesthetic images where the characters of myth and the figures of art are immobilized» (pp. 166-167).

It will be necessary to insert here a short digression on two aspects concerning the study's Greek text. The first is the author's style. P., imbued by the «doctrines» of Callimachus (*qua* Barthes), suffuses his text with quotations from and allusions to a broad spectrum of ancient and modern literature, spiced with an admirable taste for witty prose; in many cases the result is a happy mixture of serious pronouncement and subversive irony (pp. 18, 26, 64, 71, 88, 89, 100, 147, 153, 195, 197, 205, 207, 224). However, this «art of causing delicious sensations by the use of words» —a phrase from Arthur Machen's *The Hill of Dreams* (1895-97), quoted by P. himself on p. 67— tends to become in just as many instances a gratuitous mannerism, often obscuring the meaning to be conveyed and obviously constituting a defect for a scholarly treatise (pp. 37, 43 and 181, 50, 51, 76, 79 and 176, 106, 127, 134, 147, 169, 183, 203, 227).

The second aspect is the quality of the translated passages. The literary talent of P., his stylistic sensitivity and «learned Muse» have produced excellent Modern Greek versions of the Ancient Greek and Latin texts; for example, the Callimachean Prologue (pp. 28-29), Catullus' c. 86 and 1 (pp. 118 and 121), Vergil's *Eclogue* 1 (pp. 177-184) stand out among the quantitatively meagre and qualitatively mediocre specimens of published translations from Hellenistic and Roman poetry in Modern Greek. It would be a splendid enterprise if P. decided to publish at least an anthology of the Roman «Neoteric» poets as a companion volume to the present study.

The third chapter introduces the reader to the second generation of neoteric poets, represented by Vergil in his *Eclogues*, followed by the Augustan elegists and Horace. P. rightly distinguishes the two generations in their poetological approaches on the basis of their different attitudes to history: whereas for Catullus Roman public life (established through concepts such as *mos maiorum*, *negotium*, *gravitas*) and topicality (writing historical epics) are placed in brackets, Vergil's bucolic *εὐτοπία* seems to accept and to incorporate historical reality and ideology in a dialogue between Alexandria and Rome, between Callimachus and Caesar (pp. 175-176).

From this perspective the interpretation of *Eclogue* 1 acquires new and delicate shadings of meaning, as Meliboeus and Tityrus offer within the first ten verses of the poem «a formula of the bucolic world in a period of crisis» (p. 179). P. ably demonstrates that both herdsmen are, in fact, a complementary image of their poet; the melancholy recognition by the two

9. A reference to Joyce's *A Portrait of the Artist as a Young Man*.

herdsmen that history is indiscriminately violent is balanced by their elevation as poets-singers to the lofty realm of «pure poetry» where only texts reign supreme. In the superb concluding lines of the poem P. discerns the momentary suspension of Tityrus' dependence from and Meliboeus' progress to the historic world; the bucolic scenery extends its peaceful hospitality in equal proportion to both herdsmen (p. 184). P. briefly discusses the opening of *Eclogue* 6 with its transposition of Callimachus' encounter with Apollo in the *Reply to the Telchines* to a bucolic setting where Arcadia and the Museum are poetologically combined. In sum, «Vergil's herdsman, despite his inevitable dealings with historical reality or even because of it, adopts and forwards the demand of the first neoteric generation for the autonomy and purity of poetic discourse» (p. 190). The author justly views the *Eclogues* as a well defined and highly complex corpus of poetological poems. The briefness of the exposition here is to be deplored only temporarily, as a monograph of P. analyzing the *Eclogues* in this direction, is about to appear.

The herdsman as a symbol of the *λεπταλέον* in the *Eclogues* stands, according to the author, in close affinity with the lover in Roman erotic elegy. Obviously, the supposed real-life experience (a romantic type of biographic/erotic scenario) conventionally read into the poems of the elegists cannot stand a detailed examination of their poetological language¹⁰. The lover's retreat into the solitary realms of Eros (e.g. Tib. I.1.41-48) is a direct reflection of Callimachean and Neoteric preoccupations. «This is not a semiotic investiture of real life material but a semiotic system assuming a real life garment» (pp. 191 and 201), an observation particularly true of the elegiac *puella* and her Alexandrian looks¹¹. The importance of Callimachus as poetological system and ideology is explored by P. in the case of Propertius (pp. 192-210). Propertius' insistence on towering one upon another all Callimachean concepts available is seen —for example, in elegies II.13 and III.1— as a particularly excessive case of neoteric neurosis, both a genuine *idée fixe* and a ritually conducted automatism. This might be valid; however, there is, in my opinion, the possibility that Propertius is actually playing in a subversive and sometimes overtly transgressive manner with fully established poetic norms, twisting them in a game with but also against Callimachus and Caesar. P. concludes this section with a discussion of Ovid in whom he sees the most playful (*qua* superficial) of the elegists in dealing with Callimachean poetics (p. 215). The rhetorically

10. Paul Veyne's study *L'élegie érotique romaine* (1983; Engl. transl. 1988) has already explored some of these concepts.

11. This question has been dealt with extensively in two articles by Maria Wyke, «Written Women: Propertius' *scripta puella*», *JRS* 77 (1987) 47-61 and «Reading Female Flesh: Amores 3.1», in: Averil Cameron (ed.), *History as Text*, London 1989, pp. 111-143, which the author could have used here with profit.

stained Ovid, at least according to the author, deals with the Callimachean material handed down to him with the expertise and ease of a professional. In this attitude P. sees the beginning of the end for Callimachus in Rome.

The penultimate section of the chapter concentrates on the importance of Callimachean-Neoteric poetics as a formative factor for the «classical» qualities of Augustan poetry. Horace is drawn into the picture and some Callimachean aspects of his poetry are briefly presented (*Sat.* I.4, *Ars poet.* 46-8 on the *callida iunctura*, *Carm.* III.1.1). Vergil's *Aeneid* and, juxtaposed to it, Ovid's *Metamorphoses* follow in swift succession, similarly examined as to their Callimachean poetological orthodoxy (pp. 216-219). Some excellent observations are to be found here (p. 222 on Horace's attitude to the «grand» in *Carm.* III.3.69-72; p. 224 on the semiotics of myth in the *Aeneid*). However, the reader senses that generalizing statements appear in ever growing density as the presentation of the material dwindles to the barest references. Thus, the four-page discussion of the *Metamorphoses* (pp. 226-229) is exclusively based on aesthetic pronouncements rather than a closer reading of the text; Ovid appears as a flippant betrayer of the Callimachean cause.

In the last section (pp. 229-235) the author, «obeying the firm prejudice of this study, is specifically interested in the decadence of the Callimachean-Neoteric factor in the texts of Silver Latinity —and the decadence here is rather obvious» (p. 230). P., essentially following the opinions of W. Wimmel, J. K. Newman, and G. Williams, almost categorically condemns first century poets on grounds of their supposed misunderstanding of Callimachus and their lack of poetological orientation; if Callimachean orthodoxy seemed abandoned by Ovid, now heretical rhetoric rears its heinous head. This kind of criticism does not seem to me rewarding, especially if conducted with the verbal vehemence Papanghelis displays here (p. 232), in itself worthy of Seneca's *dulcia vitia*. We cannot be so certain that these poets lacked *in toto* a poetological concept or that they were seriously interested in Callimachus *per se*. Their contribution to poetry lies rather in working against their classical heritage, as has been now demonstrated by D. C. Feeney in the case of Lucan and Statius¹². Though P. recognizes this, he evaluates this difference as a substantially negative trait of these poets (p. 234).

However, these last remarks should not distract our attention from the obvious merits of the book as a whole. With a superb knowledge of Greek and Latin literature, an excellent sense for structured argument and a brilliant command of language, T. D. Papanghelis has delivered a monograph of the highest quality, having fully succeeded in attaining the

12. *The Gods in Epic. Poets and Critics of the Classical Tradition*, Oxford 1991, pp. 250-391.

goal set out in his introduction (p. 14). We are thus confronted with a synthetic study where theory and detailed textual analysis coexist in creative harmony and thought-provoking sharpness.

University of Cyprus

PANAGIOTIS A. AGAPITOS

P. Grimal, Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας, επιμέλεια Β. Άτσαλου, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. XVII, 1193.

Η ελληνική έκδοση του *Λεξικού της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας* του Pierre Grimal (*Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*) κυκλοφόρησε στο τέλος του 1991 στη Θεσσαλονίκη από τις εκδόσεις University Studio Press. Η μετάφραση στα ελληνικά έγινε από το γαλλικό κείμενο της 3ης (αναθεωρημένης) έκδοσης του Λεξικού (Παρίσι, 1976;). Η μετάφραση οφείλεται στους: Άννα-Μαρία Βιδάλη, Αργυρώ Καββαδία-Συμεωνίδη, Σταύρο Καμαρούδη, Ουρανία Κωνσταντινίδη-Σεμόγλου, Αλεξάνδρα Σακελλαρίδη-Σωτηρούδη, Παναγιώτη Σωτηρούδη και Ειρήνη Χαλκιά. Τους γενεαλογικούς πίνακες και χάρτες επιμελήθηκε ο Σ. Καμαρούδης (η διαφορά, πάντως, γενεαλογικών «πινάκων» και γενεαλογικών «χαρτών» δεν γίνεται σαφής). Ο ίδιος ασχολήθηκε ιδιαίτερα και με τον έλεγχο των πηγών. Την εικονογράφηση επιμελήθηκε η Ε. Χαλκιά. Τη γλωσσική ομοιογένεια όλου του ελληνικού κειμένου επιμελήθηκε η Νιόβη Τρύφωνα-Αντωνοπούλου.

Η επιστημονική ειδικευση, η εργασιακή ιδιότητα και ο αναλυτικός πίνακας των λημμάτων που αντιστοιχούν σε καθέναν από τους συνεργάτες παρατίθενται στο Σημείωμα του Εκδότη (σσ. XVII-XVIII του βιβλίου). Τα κριτήρια με τα οποία έγινε ο καταμερισμός και η ανάθεση των λημμάτων στους μεταφραστές δεν προσδιορίζονται. Υποθέτει κανείς ότι ένα από τα κριτήρια θα ήταν ο χωρισμός των λημμάτων του πρωτοτύπου με βάση το γαλλικό αλφάβητο και την ορθογραφία των αρχαίων ελληνικών και λατινικών ονομάτων στη γαλλική γλώσσα. Η δυσκολία αυτής της (επιφανειακά απλής) μεταφοράς στα δεδομένα της νεοελληνικής γλώσσας επισημαίνεται εύστοχα στον Πρόλογο (σ. XV). Στο Σημείωμα (σ. XVIII) αναφέρεται ότι ο Π. Σωτηρούδης «είδε την πρώτη διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμίων των σημειώσεων» και ότι η Ν. Τρύφωνα-Αντωνοπούλου «είδε τα τυπογραφικά δοκίμια όλων των διορθώσεων του κειμένου και των σημειώσεων», χωρίς να διευκρινίζεται αν το ρήμα «είδε» σημαίνει ότι έλεγξαν απλώς διορθώσεις που έγιναν από άλλους ή (έργο πιο χρονοβόρο) ότι οι διορθώσεις έγιναν από τους ίδιους.

Η έκδοση περιλαμβάνει δύο αναλυτικά ονοματικά ευρετήρια (I, για τα ελληνικά ονόματα· II, για τα ρωμαϊκά ονόματα) που διαφοροποιούνται οπτικά από το υπόλοιπο βιβλίο με τον διαφορετικό χρωματισμό των σελίδων στις οποίες περιέχονται. Τα ευρετήρια οφείλονται στις Μάτα Δόβα, Ιουλία Κολοβού,

Ελένη Μαρκοπούλου και Μάγδα Παπαχαρίδου και συντάχθηκαν υπό την εποπτεία των Β. Άτσαλου και Ε. Χαλκιά (σσ. 791-1193).

Τον συνολικό έλεγχο και τον γενικό συντονισμό του έργου είχε ο ομότιμος καθηγητής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Βασίλης Άτσαλος που υπογράφει και τον Πρόλογο του βιβλίου (σσ. XIII-XV). Προηγείται (σσ. XI-XII) ο Πρόλογος του Συγγραφέα για την Ελληνική Έκδοση και ακολουθούν, μετά το Σημείωμα του Εκδότη, η Εισαγωγή του συγγραφέα (σσ. 1-12) και η βιβλιογραφία η σχετική με τις αρχαίες πηγές (σσ. 13-24).

Σύμφωνα με την επιθυμία του συγγραφέα, η μετάφραση είναι αφιερωμένη στη μνήμη του Charles Picard (σσ. V, XV), που υπήρξε δάσκαλος του P. Grimal και προλόγισε τη γαλλική έκδοση (βλ. και σ. VII). Ο πρόλογος του Ch. Picard δεν περιλαμβάνεται στην ελληνική μετάφραση.

Το βασικό πλεονέκτημα της ελληνικής έκδοσης —εκτός, φυσικά, από το γεγονός ότι κάνει προσιτό το Λεξικό σε όσους δεν διαβάζουν γαλλικά— είναι η διόρθωση των σφαλμάτων που υπήρχαν στις παραπομπές του γαλλικού πρωτοτύπου (βλ. σ. XIV του Προλόγου) και κληροδοτήθηκαν στις αλληπάλληλες εκδόσεις του. Όσοι χρησιμοποίησαν στο παρελθόν ή χρησιμοποιούν ακόμη τη γαλλική έκδοση αντιμετώπισαν ασφαλώς το πρόβλημα που δημιουργούν τα σφάλματα αυτά στον μελετητή που επιχειρεί να ανατρέξει κατευθείαν στις πηγές. Όποιος επιχειρεί, π.χ., να βρει τη γενεαλογία του ομηρικού Αγαπήνορα (Agarēnor, σ. 20) πληροφορείται ότι είναι γιός του Αγκαίου (Ancée) και της «Ios», της οποίας δυσκολεύεται κανείς να εντοπίσει την καταγωγή, επειδή το όνομα δεν μαρτυρείται στις ελληνικές πηγές αλλά εμφανίζεται στον Υγίνο (Fab. 97) χωρίς, ούτε εκεί, να παρέχονται περισσότερα στοιχεία. Στην ελληνική έκδοση το πρόβλημα επισημαίνεται με την παράθεση του ονόματος στα λατινικά και την προσθήκη ενός ερωτηματικού μέσα σε παρενθέσεις για να δηλωθεί η αδυναμία, όπως γίνεται και στη *Real Enzyklopädie* (Agarēnor, 733) την οποία, ίσως, ακολουθεί η μεταφράστρια του λήμματος. Η μόνη ασάφεια που δημιουργείται στο ελληνικό λήμμα είναι ότι το όνομα παρατίθεται λατινικά αλλά σε γενική πτώση, κάτι που μπορεί να μην αντιληφθεί ο αναγνώστης αφού και στον πίνακα 28, όπου όλα τα άλλα θηλυκά ονόματα γράφονται στην ονομαστική, το όνομα της μητέρας του Αγαπήνορα —συνοδευόμενο πάντοτε από ερωτηματικό— παρατίθεται σε γενική πτώση, παρόλο που ο Grimal στο πρωτότυπο αποκαθιστά έναν τύπο ονομαστικής (Ios).

Στη γαλλική έκδοση σφάλματα υπήρχαν όχι μόνον στις παραπομπές των πηγών αλλά και στις εσωτερικές παραπομπές (ενδείξεις πινάκων, σελίδων κτλ.). Έτσι, π.χ., στο λήμμα Achille (Άχιλλεύς) του γαλλικού πρωτοτύπου (σ. 5) υπάρχει η παραπομπή στον γενεαλογικό πίνακα 30 με την ένδειξη «(v. tab. no 30, p. 360)». Στη σελίδα 360, όμως, του γαλλικού πρωτοτύπου δεν βρίσκεται ο πίνακας 30 με τη γενεαλογία του Ασωπού (που είναι ο κατάλληλος), αλλά ο πίνακας 31 με τη γενεαλογία του Λυγέα (που δεν δίνει καμία πληροφορία για τους προγόνους του Αχιλλέα). Ο ζητούμενος πίνακας 30 βρίσκεται απλώς στη σελίδα 346 του γαλλικού πρωτοτύπου όπως αποπλιστικά

μας πληροφορεί ο κατάλογος των γενεαλογικών πινάκων που παρατίθεται στο τέλος της γαλλικής έκδοσης (σ. 575). Αυτού του είδους τα λάθη που, ακόμα κι αν δεν είναι σημαντικά το καθένα από μόνο του, δυσχεραίνουν εκνευριστικά τη δουλειά κάποιου που χρησιμοποιεί συχνά το Λεξικό, απουσιάζουν, όσο μπορεί να διαπιστώσει κανείς, από την ελληνική έκδοση.

Αντίθετα, κάποιες άλλες ασάφειες ή και μερικά λάθη που παρατηρούνται στο εσωτερικό των λημμάτων της γαλλικής έκδοσης δεν έλειψαν, ή δεν υποδηλώνονται, ούτε στην ελληνική. Για παράδειγμα, πάντοτε στο λήμμα *Αχιλλέας* (της ελληνικής έκδοσης, σ. 126) αναφέρεται ότι η Θέτιδα είναι «κόρη του Ωκεανού, του θεού των θαλασσών» πράγμα που αναφέρεται, φυσικά, και στο γαλλικό πρωτότυπο (σ. 5). Ο αναγνώστης που ενδέχεται να θυμάται ότι στη μυθική παράδοση η Θέτιδα είναι συνήθως Νηρηίδα και όχι Ωκεανίδα δεν μπορεί να βρει στα άλλα σχετικά λήμματα του Λεξικού την επιβεβαίωση αυτής της εκδοχής για την καταγωγή της Θέτιδας από τον Ωκεανό, αφού ούτε στο λήμμα *Ωκεανός* ούτε στο λήμμα *Θέτιδα* ούτε στο λήμμα *Πηλέας* ούτε στο λήμμα *Νηρέας* ούτε στο λήμμα *Νηρηίδες* επαναλαμβάνεται η πληροφορία. Στο λήμμα *Ωκεανός* παρατίθεται κατάλογος των Ωκεανίδων, ο οποίος δεν περιλαμβάνει, φυσικά, τη Θέτιδα, το λήμμα *Πηλέας* αρκείται στην παραδοσιακή γενεαλογία παρουσιάζοντας τη Θέτιδα ως Νηρηίδα, ενώ το λήμμα *Θέτιδα* χαρακτηρίζει τη Θέτιδα κόρη του Νηρέα και προσθέτει απλώς μian άλλη, σπανιότερη εκδοχή που τη θεωρεί κόρη του Κένταυρου Χείρωνα. Από τα λήμματα *Νηρέας* και *Νηρηίδες* προκύπτει ότι Ωκεανίδα είναι η Δωρίδα, η μητέρα της Θέτιδας, κόρη του Ωκεανού και της Τηθύος και γυναίκα του Νηρέα.

Οι εσωτερικές παραπομπές και οι πίνακες του Λεξικού διευκολύνουν, όσο είναι δυνατό σε ένα ονομαστικό λεξικό (βλ. Πρόλογο, σ. XIV), τον αναγνώστη να συνδέσει μεταξύ τους τα μυθικά γεγονότα που αντιστοιχούν στα μυθικά πρόσωπα (= λήμματα) και τα πρόσωπα που συναποτελούν ομάδες, συμπράττουν ή συγγενεύουν. Η ελληνική έκδοση διατηρεί και, συχνά, επαυξάνει τις εσωτερικές παραπομπές και τους πίνακες της γαλλικής. Ειδικότερα, πάντως, οι εσωτερικές παραπομπές θα ήταν, ίσως, σκόπιμο να εμπλουτιστούν περισσότερο, ακόμα και στις περιπτώσεις που δεν προβλέπονται στη γαλλική έκδοση. Έτσι θα μπορούσαν να γεφυρωθούν ακόμη περισσότερα κενά που εκ των πραγμάτων δημιουργούνται. Το λήμμα *Βριτόμαρτις*, π.χ., όπως και το λήμμα *Βρυτή*, αναφέρουν την ονομασία «Δίκτυνα», που αποδίδεται, συνήθως, στη Βριτόμαρτη μετά την πτώση της στο δίχτυ. Στο λήμμα *Δίκτη* υπάρχει παραπομπή στα λήμματα *Βριτόμαρτη* και *Βρυτή*, ενώ στο λήμμα *Βριτόμαρτη* και στο λήμμα *Βρυτή* δεν υπάρχει παραπομπή στο λήμμα *Δίκτη* ούτε αναφέρεται το όνομα. Ακόμη, δεν υπάρχει καθόλου λήμμα *Δίκτυνα*, ούτε καν για να παραπέμψει στα άλλα λήμματα.

Η εντύπωση που αποκομίζει ο μελετητής από τη συνολική γλωσσική επεξεργασία της ελληνικής έκδοσης είναι θετική. Οι επιμέρους αδυναμίες που μπορούν να επισημανθούν είναι σαφώς λιγότερες από εκείνες που παρατηρούνται συνήθως σε συλλογικά έργα ανάλογης έκτασης. Οι μεταφραστικές αδυναμίες εί-

ναι λίγες και δεν αφορούν σφάλματα αλλά, ως επί το πλείστον, γαλλισμούς. Στο λήμμα *Ηρακλής*, π.χ., η φράση «είναι ο ήρωας ο πιο λαϊκός και ο πιο φημισμένος από όλη την κλασική μυθολογία» (σ. 248) (*est le héros le plus populaire et le plus célèbre de toute la mythologie classique*) ακούγεται, ίσως, πιο στρωτή στα ελληνικά αν πούμε: είναι ο πιο λαϊκός και ο πιο φημισμένος ήρωας όλης της κλασικής μυθολογίας. Στο λήμμα *Οδυσσέας* (σ. 489) διαβάζουμε «Ο μύθος του ..., ήταν το αντικείμενο διασκευών, προσθηκών, υπομνηματισμών ως το τέλος της αρχαιότητας». (*Sa légende ... a été l'objet de remaniements, d'additions, de commentaires, jusqu'à la fin de l'antiquité*) («έγινε» ή «υπήρξε αντικείμενο» ηχεί, ίσως, ομαλότερο χωρίς να ελαφρώνει τη συσσώρευση πολλών ονομάτων σε γενική πληθυντικού). Ελαφρές παρανοήσεις ή παρερμηνείες εντοπίζονται μερικές φορές, χωρίς, πάντως, να δημιουργούν μεγάλα προβλήματα. Στο λήμμα *Αργοναύτες* η φράση «οι οποίοι έσπευσαν στο άκουσμα της είδησης που διαλαλήθηκε από άκρη σε άκρη σε ολόκληρη την Ελλάδα» (σ. 97) δεν αποδίδει με σαφήνεια το γεγονός ότι στάλθηκαν κήρυκες σε όλη την Ελλάδα (*qui étaient accourus à la nouvelle proclamée par héraut à travers toute la Grèce*). Στο ίδιο λήμμα (σ. 100) η φράση «του ταξιδιού που αναλάμβαναν» (*du voyage qu'ils entreprenaient*) ακούγεται κάπως παράδοξη: δεν «αναλαμβάνει» κανείς ένα ταξίδι, ενδεχομένως το «επιχειρεί». Στη σελίδα 101 του ίδιου λήμματος, όπου γίνεται η ταύτιση του στενού της Σκύλλας και της Χάρυβδης με τα νησιά Lipari, η λέξη «αναμφίβολα» της ελληνικής μετάφρασης αντιστοιχεί στη γαλλική έκφραση «sans doute», που στα σύγχρονα γαλλικά σημαίνει «πιθανόν» και όχι «αναμφίβολα». Για να δηλώσει την έλλειψη κάθε αμφιβολίας η γαλλική γλώσσα χρησιμοποιεί την έκφραση «sans aucun doute». Στο λήμμα *Κένταυροι* η φράση «και είναι πολύ άγριοι» (σ. 351) είναι λιγότερο ακριβής από τη γαλλική «et ont des mœurs fort brutales». Στο λήμμα *Μίδα* η φράση «με την οποία τον έκαμε να βγει από την απάτη του» (σ. 455) (*désabusée*) παραπέμπει σε μια απάτη που ο αναγνώστης δεν έχει αντιληφθεί, ενώ πρόκειται, ασφαλώς, για αυταπάτη («του διέλυσε τις αυταπάτες» είναι μία από τις πολλές λύσεις που μπορούν να υιοθετηθούν). Στο λήμμα *Σειρήνες* (σ. 613) το επίθετο «αξιόλογοι» («Οι μυθογράφοι αναφέρουν παραδοσιακά ότι είναι αξιόλογοι μουσικοί και γνωρίζουν ακόμη και τη θέση που παίρνει η καθεμιά στην τριφωνία και τετραφωνία») πρέπει να διορθωθεί σε «αξιόλογες», αφού πρόκειται για τις Σειρήνες (*des musiciennes remarquables*). Όσο για τις λέξεις «τριφωνία και τετραφωνία» που αποδίδουν τις γαλλικές *le trio* ou *le quatuor*, πλησιάζουν επικίνδυνα τη σύγχρονη έννοια της πολυφωνίας (με τη σημασία της ταυτόχρονης παραγωγής μουσικών φθόγγων που απέχουν μεταξύ τους διάστημα διαφορετικό της οκτάβας), έννοια που, όσο ξέρομε, δεν αντιστοιχεί στην αρχαία ελληνική μουσική πρακτική. Τέλος, κάποιες τυπογραφικές αβλεπίες που διέφυγαν την (ομολογουμένως μεγάλη) προσοχή των διορθωτών μπορούν να απαλειφθούν σε προσεχή επανέκδοση του Λεξικού. Ως τέτοιες επισημαίνονται ενδεικτικά η λέξη «Χρυσόμαλο» με ένα λ (λήμμα *Μήδεια*, σ. 448), η αρχαιοελληνική λέξη «τρῶσας» (με περισπωμένη αντί οξείας, λήμμα *Τήλεφος*, σ. 654) και η λέξη «χρη-

σιμεύει» με μικρό χ μετά από τελεία (λήμμα *Οδυσσέας*, σ. 492). Στην τελευταία περίπτωση δεν γίνεται αρκετά σαφές ούτε το νόημα της φράσης που προηγείται. «Στη δεύτερη προπάντων εκστρατεία, τον κυρίως λεγόμενο πόλεμο της Τροίας, ο Οδυσσέας αναπτύσσει δραστηριότητα. Χρησιμεύει ως μεσάζων του Αγαμέμνονα, για να φέρει την Ιφιγένεια στην Αυλίδα με ένα εύλογο πρόσχημα: (C'est surtout dans la seconde expédition, la Guerre de Troie proprement dite, qu'Ulysse se montre actif. Il sert d'intermédiaire à Agamemnon pour faire venir Iphigénie à Aulis sous un prétexte plausible). Η διάκριση ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη εκστρατεία θα γινόταν σαφέστερη αν το υποκείμενο της δράσης (= ο Οδυσσέας) είχε τοποθετηθεί στην αρχή της φράσης (Ο Οδυσσέας αναπτύσσει δραστηριότητα στη δεύτερη προπάντων εκστρατεία) και αν ο «πόλεμος της Τροίας» χαρακτηριζόταν απλώς «Τρωικός πόλεμος». Η σημασία του αστερίσκου στο εσωτερικό των λημμάτων διευκρινίζεται με υποσημείωση κάτω από το πρώτο λήμμα του Λεξικού (*Αβαντας*) όπου και πρωτοεμφανίζεται αστερίσκος (σ. 27). Επειδή, πάντως, από τη φύση του το Λεξικό δεν διαβάζεται σε συνεχή ανάγνωση θα ήταν, ίσως, σκόπιμο η χρήση του αστερίσκου να επεξηγείται στον (ή και στον) Πρόλογο όπου ο αναγνώστης γνωρίζει ότι θα βρει συγκεντρωμένες όλες τις πρακτικές πληροφορίες για την ανάγνωση του Λεξικού.

Ανεκτίμητη βοήθεια προσφέρουν τα δύο Ευρετήρια που αποτελούν ουσιαστική συμβολή στο ίδιο το έργο του P. Grimal. Αν και η γαλλική έκδοση διαθέτει ευρετήριο, αυτό δεν είναι ούτε τόσο αναλυτικό ούτε τόσο προσεγμένο όσο τα δύο ευρετήρια της ελληνικής έκδοσης. Για να διαπιστώσει κανείς την ποσότητα και τη χρησιμότητα της δουλειάς που έγινε για τον ευρετηριασμό της ελληνικής μετάφρασης αρκεί να συγκρίνει τα αντίστοιχα λήμματα στις δύο εκδόσεις. Ονόματα όπως *Απόλλων*, ή *Δίας*, π.χ., που απαντούν σε εκατοντάδες λήμματα έχουν όχι μόνον εντοπιστεί αλλά και καταγραφεί σε σχέση με τα πρόσωπα με τα οποία συνδυάζονται, κάτι που στη γαλλική έκδοση γίνεται περιστασιακά και σε περιορισμένη κλίμακα.

Η ελληνική μετάφραση του *Μυθολογικού Λεξικού* του P. Grimal καταγράφεται στις πολύ θετικές προσπάθειες που έγιναν τα τελευταία χρόνια στον χώρο των βασικών βοηθημάτων για την αρχαιολογική έρευνα. Η ελληνική έκδοση του Λεξικού, παρά τις κάποιες, αναπόφευκτες, αδυναμίες της, αποτελεί ήδη σημαντικό και δοκιμασμένο βοήθημα για την ερευνητική και την εκπαιδευτική πρακτική, ακαδημαϊκή και μη, στον ελληνικό χώρο. Η παρουσία του Λεξικού αυτού μαζί με την *Ελληνική Μυθολογία* (επιμέλεια Ι. Θ. Κακριδή) στην ελληνόφωνη βιβλιογραφία και ο συνδυασμός των δύο αυτών βοηθημάτων με το *Lexicon Iconographicum Mythologiae Graecae (LIMC)* που συνεχίζει να εκδίδεται, παρέχουν ασφαλή αφητηρία για οποιαδήποτε σοβαρή έρευνα επιχειρεί να προσεγγίσει το πνευματικό υπόβαθρο και τα κοινωνικά δεδομένα που προσδιορίζουν όλες τις διαστάσεις του κλασικού πολιτισμού.

Βαρβάρας Κουταβά-Δεληβοριά, Ο γεωγραφικός κόσμος του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, τόμ. Α' «Τα Γεωγραφικά», τόμ. Β' «Η Εικόνα», Αθήνα 1991-1993, σελ. 410+652, 8 χάρτες.

Στον πρώτο τόμο του έργου, όπως αναφέρεται, εξάλλου, στη «Γενική παρουσίαση», σσ. 11-13 (το: «Πρόλογος» θα ταίριαζε καλύτερα, αν και υπάρχει πιο μπροστά, σ. 9, ανεξάρτητο κομμάτι που τιτλοφορείται: «Σαν πρόλογος») εκτίθενται και σχολιάζονται σε τρία μέρη τα στοιχεία φυσικής Γεωγραφίας και Ανθρωπογεωγραφίας.

Υστερα από την εκτεταμένη Βιβλιογραφία (πηγές, βοηθήματα, βραχυγραφίες), σσ. 15-82, στην Εισαγωγή, σσ. 83-105, παρουσιάζεται το έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (τίτλοι, χρονολόγηση, εκδόσεις), μέσα από το οποίο αντλούνται οι γεωγραφικές πληροφορίες. Τα γεωγραφικά κείμενα που χρησιμοποιούνταν ως πηγές κατά τον Ι' αιώνα χωρίζονται σε κυρίως γεωγραφικά και σ' εκείνα που έμμεσα «γεωγραφούν». Η «Διήγηση» του Παλλαδίου «Εισ τον βίον των Βραγμάνων» θα λέγαμε ότι ανήκει μάλλον στη δεύτερη παρά στην πρώτη κατηγορία, μολονότι περιέχει πολύτιμες γεωγραφικές πληροφορίες.

Το πρώτο μέρος της μελέτης, «Στοιχεία φυσικής γεωγραφίας» σσ. 109-182, χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο (σ. 109 κ.ε.) επισημαίνεται ο τρόπος με τον οποίο ο Πορφυρογέννητος εντάσσει ένα γεωγραφικό σημείο ή κάποιον τόπο στο χώρο, σε σχέση με τα σημεία του ορίζοντα, την απόστασή τους από τη θάλασσα, ή τον προσανατολισμό τους με βάση την Κωνσταντινούπολη, και στο δεύτερο (σ. 120 κ.ε.) εκτιμάται η μέτρηση της απόστασης δύο σημείων στην ξηρά ή στη θάλασσα, είτε αόριστα είτε με τιμές καθιερωμένων μονάδων μέτρησης, όπως το μίλι. Στο ίδιο κεφάλαιο δίνονται οι διαστάσεις «γεωφυσικών στοιχείων (σε σπιθαμές, δακτύλους, οργυιές κτλ.).

Στο τρίτο κεφάλαιο του Α' μέρους (σ. 134 κ.ε.) παρουσιάζεται, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, η γεωφυσική ορολογία. Πώς δηλ. καλείται γενικά ο κόσμος (υφήλιος, κόσμος, οικουμένη) η ενδοχώρα (πεδίο, λειμών, κάμπος, όρος, κολωνός, σάμος, κλεισούρα, άντρον, πυρχάνος, ύλη, ποταμία, τάφρος κτλ.) τα παράκτια (αιγιαλός, λιμήν, ακρωτήριο κτλ.) ο θαλάσσιος χώρος (θάλασσα, πόντος, κτλ.) τα χερσαία ύδατα (πηγή, ρύαξ, θέρμα, λίμνη, ποταμός κτλ. —ειδικά επιμένει στην ορολογία που σχετίζεται με τα ποτάμια) οι χερσαίοι σχηματισμοί στη θάλασσα και τα ποτάμια (νήσος, νησίν, χερσόνησος) και οι χώροι συμβολής χερσαίου και υγρού στοιχείου (ισθμός, πέραμα - πόρος, πορθμός - διάπλους). Σε όλες τις κατηγορίες παρατίθενται πολλά αντίστοιχα χωρία από τις πηγές, που ίσως θα ήταν καλύτερο να βρίσκονταν στις υποσημειώσεις, δεδομένου ότι έτσι θα αποφεύγονταν, κάπως, η παρατακτική παράθεσή τους, που φορτώνει υπέρμετρα το κείμενο.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η πανίδα και η χλωρίδα του «γεωγραφούμενου» χώρου (σ. 156 κ.ε.) από άμεσες (που έχουν και τη μεγαλύτερη σημασία) και έμμεσες αναφορές. Στην πανίδα μνημονεύονται ζώα όπως ο ίππος, ο όνος, ο ημίονος, η κάμηλος, το πρόβατο, το φαλκόνι [= γεράκι], ο ψιττακός,

ορισμένα φάρια κτλ., και στη χλωρίδα η δρυς, η ελαία, η συκή, διάφορα αρωματικά ή βότανα, η άμπελος, ο σίτος κτλ. Τα στοιχεία για την πανίδα και τη χλωρίδα από «έμμεσες», όπως τις ονομάζει, αναφορές (από παρομοιώσεις, παρωνύμια, παροιμιώδεις εκφράσεις, όνειρα, διακόσμηση υφασμάτων και έργα τέχνης) είναι πολύ ενδιαφέροντα, emπίπτουν όμως περισσότερο στη λαογραφία.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης («Στοιχεία Ανθρωπογεωγραφίας») σσ. 185-308, χωρίζεται σε τέσσερα, επίσης κεφάλαια. Στο πρώτο παρουσιάζεται η οικονομική γεωγραφία σ' όλες τις μορφές: γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία, υπέδαφος, βιοτεχνία και εμπόριο. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η βιοτεχνία τόσο από οικονομικής πλευράς όσο κι από πλευράς μελέτης του λαϊκού βίου, αφού γίνεται λόγος για επαγγέλματα και διάφορα είδη αντικειμένων φτιαγμένα από ξύλο ή μέταλλο (κυρίως χάλκινα) καθώς και για διάφορα υφάσματα, όπου με λεπτομέρεια επισημαίνεται το υλικό και ο τρόπος κατασκευής τους, η διακόσμησή τους, η χρήση τους κτλ. Το κεφάλαιο τελειώνει με τη βιοτεχνία επεξεργασίας δερμάτων και κατασκευής δερμάτινων ειδών.

Με το επόμενο κεφάλαιο (Όροι Πολιτικής Γεωγραφίας, σ. 241 κ.ε.), εισερχόμαστε σε έναν από τους σημαντικότερους τομείς της ιστορικής γεωγραφίας: την ονοματολογία τμημάτων οικισμών, ανθρώπινων ομάδων, διοικητικών περιφερειών (μικρών, μεγαλύτερων ή ολόκληρης της επικράτειας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, ή ξένων κρατών). Είναι σωστή η άποψη της συγγρ. για τις ποικίλες ή ιδιάζουσες έννοιες των όρων έθνος, γένος, γενεά, φυλή, λαός, φύλον και για την παρατηρούμενη ελαστικότητα στη χρήση των όρων πολιτικής γεωγραφίας (σ. 244). Το ίδιο ισχύει και για τους όρους που χρησιμοποιούνται να δηλώσουν έναν οικισμό, ολόκληρο ή τμήματά του (άστυ, πόλις, πόλισμα, μητρόπολις, χωρίον, κωμόπολις, χώρα, χωρόπολις, ερημόκαστρο, παλαιόκαστρο, περίχωρος, ραπάτιν, πολιτεία, άκρα της πόλεως, καστέλλιον, φρούριον, κάστρο, οχύρωμα, εμπόριον), δεδομένου μάλιστα ότι τα κείμενα του Πορφυρογέννητου αντιπροσωπεύουν διάφορες εποχές. Η συγγρ. δεν επιμένει ιδιαίτερα στη διευκρίνιση των παραπάνω όρων, κάτι, φυσικά, που δεν μπορεί να γινόταν στα πλαίσια της διατριβής, αφού για το σύνθετο αυτό θέμα είναι ζήτημα αν θα μπορούσε να αρκέσει ανεξάρτητη ειδική μονογραφία. Τούτο αποδεικνύεται από την κάπως λεπτομερέστερη αναφορά της στους όρους χωρόπολις - ραπάτιν (από το αραβικό *raḥad*), επ' ευκαιρία της περιγραφής του σημαντικού κέντρου Αρδανούτζιον (Αρζύν). Ο όρος *Ραπάτιν* εξηγείται ως η «ευρύτερη περιοχή που προστάτευε το οχυρό πόλισμα» (σ. 250), όμως από το κείμενο του Πορφυρογέννητου γίνεται φανερό ότι εκεί γίνονταν οι οικονομικές δοσοληψίες, οπότε επιβάλλεται η σύγκρισή του με το μεταγενέστερο εμπόριον. Σ' αυτήν την περίπτωση, πάλι, αυτόματα γεννάται το ερώτημα της σημασίας του όρου «εμπόριον» στον Πορφυρογέννητο (χρησιμοποιούνταν μόνο για παραθαλάσσιο οικισμό;) και του όρου χώρα (χωρόπολις = χώρα+πόλις). Η σύγκριση με μεταγενέστερα κείμενα (ιδιαίτερα τα Χρονικά του Μορέως και των Τόκων) θα μπορούσε να βοηθήσει στη λύση του προβλήματος ή, τουλάχιστον, στην επισήμανση της διαφορετικής σημασίας των όρων από εποχή σε εποχή.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ενότητες (ομάδες) ανθρώπων (γενεά, γένος, έθνος, λαός, φυλή, φύλον, όχλος, εθνικός) καθώς και τα διοικητικά «μορφώματα» (περιφέρειες) του Βυζαντινού κράτους (επαρχία, ηγεμονία, δουκάτο, κλίμα —πρβ. τα κλίματα του Γεωργίου Κυπρίου— θέμα, στρατηγίς, δουκάτον, κλεισούρα, τούρμα, τουρμαχάτον, τοποτηρησία, βάνδον). Για να δηλωθεί ο χώρος εξουσίας μιας διοικητικής αρχής, η συγγρ. αναφέρει τους όρους (σ. 258) γη, μέρος, περιοχή, τόπος, τοποθεσία, επικράτεια, χώρα, αρχή, εξουσία, διακράτησις, πολιτεία, βασιλεία, βασίλεια, περίχωρος, χωρίς να σημαίνει ότι όλα αυτά εκφράζουν πάντοτε εξουσία (ιδιαίτερα τα: μέρος, περιοχή, τόπος, τοποθεσία, περίχωρος), όπως εξάλλου (σ. 259) το παρατηρεί και η ίδια («...χωρίς να αποκλείεται και η γεωγραφική έννοια»). Από τις ξένες κρατικές και διοικητικές ενότητες σημειώνονται οι: αμνηραδία, ρηγάτον, πριγκηπάτον, αρχοντία, δουκάτον, ζουπανία, θέμα (Πατζινακίας) και σατραπεία.

Στο τρίτο κεφάλαιο του Β' μέρους (σ. 268 κ.ε.) αναφέρονται οι χρονολογικοί προσδιορισμοί, που, συνήθως με τη μορφή χρονικών συσχετισμών, δίνουν μια προσωπική αίσθηση του χρόνου στα κείμενα του Πορφυρογέννητου. Χρησιμοποιούνται αόριστοι προσδιορισμοί για το μακρινό παρελθόν, υπάρχει όμως και η ακριβής χρονολόγηση (από κτήσεως κόσμου, επί (τάδε) βασιλείως, προ(τόσων) ετών κτλ.).

Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο, γίνεται λόγος για τα ονοματολογικά σχόλια που χρησιμοποίησε ο Πορφυρογέννητος «για να εμπλουτίσει και να καλλύνει το έργο του». Έτσι, «...επειδή συνήθως τα ονόματα που εξετάζει έχουν σχέση με γεωγραφία, δεν κάνει απλώς ιστορία αλλά ιστορική γεωγραφία» (σσ. 282-3). Από τα σχόλια αυτά ο Κωνσταντίνος άλλα τα άντλησε από αρχαίους ή μεταγενέστερους συγγραφείς, άλλα από έγγραφα της αυτοκρατορικής γραμματείας και άλλα οφείλονται στον ίδιον. Οι περισσότερες από τις ετυμολογίες του δεν ευσταθούν. Συνήθως πρόκειται για επωνυμίες ομάδων ή τόπων (π.χ. Πομπηϊούπολις που την ετυμολογεί από την πομπή= όνειδος!) υπάρχουν όμως και ορισμένες που δείχνουν ότι έγινε κάποια έρευνα (π.χ. για το λ. *Αρμενιακόν*, σσ. 316-17).

Το τρίτο μέρος του πρώτου τόμου, σσ. 335-373, επιγράφεται «Τα γεωγραφικά, η γεωγραφία και η ιστορία». Στο πρώτο κεφάλαιο, «Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η γεωγραφία», εκφράζεται η άποψη ότι ο Κωνσταντίνος δεν ενδιαφερόταν για τη γεωγραφία, ειδικότερα, παρά τα πλούσια στοιχεία που παρέχουν τα έργα του (σ. 337). Τούτο βέβαια ισχύει για τους περισσότερους Βυζαντινούς συγγραφείς που μας παρέχουν στοιχεία γεωγραφίας· κανείς τους δεν ήταν γεωγράφος. Το σύνολο του έργου του Πορφυρογέννητου είναι «διαποτισμένο από την κλασική του παιδεία», μολοντί ο ίδιος τη θεωρεί «αναξιόπιστη και ψευδή» (σ. 343). (Σχεδόν με την ίδια φράση καταφέρεται εναντίον της θύραθεν παιδείας και ο Κοσμάς ο Ίνδικοπλεύστης). Ανάμεσα στις πηγές του περιλαμβάνονται, βέβαια, και σύγχρονοι Βυζαντινοί συγγραφείς. Από το έργο του Πορφυρογέννητου η συγγρ. ξεχωρίζει το «Περί θεμάτων», για τον «πλούτο των κοσμημάτων», και τον «Βίο του Βασιλείου», που το θεωρεί «γλαφυρότερο από

όλα».

Στο δεύτερο κεφάλαιο του Γ' μέρους («Γενική θεώρηση γεωγραφικών») επισημαίνεται ο τρόπος εκφοράς των όρων, των ονομάτων τόπων και ανθρώπων κτλ. (π.χ. πλήθος τόπων για ορισμένους λαούς: Άραβες, Σλάβους· ένας μόνον τόπος για πολλούς λαούς: Σκύθαι), καθώς και τα ειδικά φραστικά μέσα με τα οποία ο Πορφυρογέννητος «παρουσιάζει, πλαισιώνει και προβάλλει» τα γεωγραφικά. Τέλος τονίζεται η εντύπωση της ρευστότητας σχετικά με τις έννοιες του χρόνου και του χώρου στα κείμενά του, «ένα ιδιότυπο σύνολο ιδωμένο με μια αίσθηση οικουμενικότητας και στα πλαίσια μιας διαχρονικής ιστορικής ενότητας» (σ. 360). Πάντως, η συγγρ. διαπιστώνει ότι ο Κωνσταντίνος «γνωρίζει και διακρίνει τις πραγματικές διαστάσεις του χώρου και του χρόνου αυτού του κόσμου» (σ. 362).

Στον Β' τόμο της μελέτης, με τον κάπως ασαφή ή μάλλον «υποκειμενικό» τίτλο «Η Εικόνα», και ευκρινέστερο υπότιτλο «Οι άνθρωποι, οι τόποι και η χαρτογραφική αποτύπωσή τους», παρατίθενται, κατ' αλφαβητική σειρά, όλα τα ονόματα γεωγραφικού ενδιαφέροντος, που συναντάμε στο έργο του Πορφυρογέννητου. Πρόκειται για το πρώτο κεφάλαιο, με τον τίτλο «Κείμενα» που καλύπτει και το μεγαλύτερο μέρος, περίπου τα 5/6 του τόμου, σσ. 65-621 (οι 64 πρώτες σελίδες καλύπτονται με μικρό Πρόλογο, εκτενή Βιβλιογραφία, μεγάλο μέρος της οποίας έχει περιληφθεί στον Α' τόμο, και Εισαγωγή).

Στις πρώτες σελίδες του κεφαλαίου παρέχονται εξηγήσεις για τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται τα λήμματα, σε συσχετισμό με την αναφορά στις εγγενείς αδυναμίες των κειμένων του Πορφυρογέννητου, που πολλές φορές προξενούν στον αναγνώστη σύγχυση.

Κάθε λήμμα αποτελείται από τα ακόλουθα μέρη: λήμμα-όνομα, παραπομπή, στοιχεία «γεωγραφικής ταυτότητας» (σ. 83). Σχετικά με το τελευταίο, εξηγείται, παρακάτω, ότι «στο μέρος αυτό καταχωρούνται όλα τα στοιχεία που υπάρχουν στα κείμενα του Κωνσταντίνου και που τοποθετούν “γεωγραφικά” το λήμμα - όνομα» (σ. 87). Τα σύγχρονα τοπωνύμια σημειώνονται «μόνο εφ' όσον η αντιστοιχία είναι απόλυτη και αφορά σύγχρονο πόλισμα» (σ. 95). Μολονότι παρακάτω η συγγρ. συζητά τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα που σχετίζονται με την αντιστοιχία παλαιών και νέων τοπωνυμίων, αναφέροντας, σωστά, ότι λεπτομερέστερες ταυτίσεις «θα δημιουργούσαν ογκώδη και δύσχρηστα λήμματα» (σ. 98), νομίζω πως χρειαζόταν για όσο το δυνατόν περισσότερα τοπωνύμια η κατά προσέγγιση τοποθέτησή τους. Τούτο όχι μόνο θα διευκόλυνε τον αναγνώστη, ιδιαίτερα για όσα τοπωνύμια δεν υπάρχουν στους χάρτες, αλλά και θα διέλυε παρεξηγήσεις, που δημιουργούνται από τα γεωγραφικά στοιχεία που αντλούνται αυτούσια από το κείμενο του Πορφυρογέννητου: π.χ. στο λ. «Δερζηνή» αναγράφεται: «στον ευρύτερο χώρο που συνδέεται με το κάστρο Χερσώνος» (σ. 319). Ως πού όμως έφθανε ο ευρύτερος χώρος της Χερσώνας; Ασφαλώς όχι μέχρι την Αρμενία, περιοχή του άνω Ευφράτη, όπου βρισκόταν η Δερζηνή.

Στο επόμενο, δεύτερο, κεφάλαιο («χάρτες») σσ. 623-641, παρέχονται

πληροφορίες για τον σχεδιασμό των οκτώ πολύ χρήσιμων χαρτών που βρίσκουμε στο τέλος του τόμου, σε ειδική θήκη, και στο τελευταίο, τρίτο κεφάλαιο, με τίτλο ίδιο με εκείνο του τόμου (σσ. 643-648), τονίζονται ορισμένα στοιχεία του έργου του Κωνσταντίνου —κάτι ως συμπεράσματα της όλης εργασίας: η ευρύτητα αντίληψης του χρόνου, το «πολυεπίπεδο σύνολο» των πληροφοριών, η «ελαστικότητα» που χαρακτηρίζει το έργο του.

Ο τόμος κλείνει με το τμήμα «Σαν επίλογος» (σσ. 649-50), όπου, μέσα σε μιάμιση περίπου σελίδα, θριαμβεύει η έκφραση του προσωπικού ύφους της συγγρ. που θα το ονομάζαμε ρομαντικό, λυρικό ή, ακόμη, συμβολικό. Ευτυχώς που το ύφος αυτό πολύ σπάνια συναντάται έξω από τους προλόγους, επιλόγους, αφιερώσεις και γενικά τα «άκρα» της μελέτης και έτσι δεν βλάπτει· θα λέγαμε μάλιστα ότι ξεκουράζει τον αναγνώστη, ιδιαίτερα εδώ μετά τον μακρύ και ξερό κατάλογο των ονομάτων. Εξάλλου, η ύπαρξη του μορίου «σαν» πριν από το «Επίλογος» και το «Πρόλογος» προδιαθέτει τον αναγνώστη.

Το να αποτυπώσει κανείς τον «γεωγραφικό κόσμο» του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου δεν είναι εύκολη υπόθεση. Όχι μόνον πρόκειται για συγγραφέα που παρέχει τις περισσότερες γεωγραφικές πληροφορίες από κάθε άλλο Βυζαντινό της μέσης βυζαντινής περιόδου και, επομένως, χρειάζεται κόπος να δαμάσει κανείς το υλικό, αλλά πολλές φορές οι πληροφορίες αυτές έχουν αδυναμίες που οφείλονται ή στον ίδιο τον Κωνσταντίνο ή στη νοοτροπία της εποχής. Η συγγρ. με υπέρμετρο ζήλο και πολύ μόχθο προσπάθησε να δώσει την «εικόνα» του γεωγραφικού αυτού κόσμου ανάγλυφη, συγκεντρώνοντας και κατατάσσοντας κάθε στοιχείο. Έδωσε πνοή στο έργο από τον ίδιο της τον εαυτό, μερικές φορές μάλιστα, αν δεν μας προσγείωνε η ίδια η πραγματικότητα, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι προβάλλει ο Πορφυρογέννητος ως μορφή ήρωα.

Πριν τελειώσουμε, νομίζω πρέπει να επισημάνουμε μερικές αδυναμίες στη δομή της εργασίας (στον πρώτο τόμο, τα κεφάλαια III και IV του δεύτερου μέρους θα μπορούσε να αποτελέσουν και ξεχωριστά μέρη), στην τύπωση τίτλων ή υποτίτλων (π.χ., σσ. 289, 308, οι τίτλοι υποκεφαλαίων τυπώνονται με ίδιου μέγεθους γράμματα με τον τίτλο κεφαλαίου σ. 281, πρβ. σ. 304 κτλ.) και στην έκφραση, που ίσως δημιουργεί το προσωπικό ύφος της συγγρ. για το οποίο μιλήσαμε παραπάνω (π.χ. σ. 185, τι σημαίνει: «Απόδοση της οικονομικής φυσιογνωμίας του χώρου;»).

Η γενική εντύπωση από το ογκώδες αυτό έργο δεν μπορεί παρά να είναι θετική. Οπωσδήποτε θα είναι πολύ χρήσιμο σε όποιον επιθυμεί να ασχοληθεί παραιτέρω με τα «γεωγραφικά» του Πορφυρογέννητου.

Michael Psellus, Philosophica Minora, Vol. I., edidit *J. M. Duffy* [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgartiae et Lipsiae 1992, σελ. XLIX, 308, πίνακες 2 - Vol. II., edidit *D. J. O'Meara* 1989, σελ. XXXIV, 233.

Οί δύο τόμοι τῶν μικρῶν φιλοσοφικῶν κειμένων τοῦ ὑπάτου τῶν φιλοσόφων Μιχαὴλ Ψελλοῦ (1018 - περ. 1081) ὀφείλονται σὲ παλαιότερη πρωτοβουλία τοῦ ἀείμνηστου ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας τῆς Ὑστερης ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Βυζαντίου καὶ ἐκδότῃ πολλῶν φιλοσοφικῶν κειμένων L. G. Westerink († 24.1.1990)¹. Ὁ ἱστορικός οἶκος Teubner ἔχει ἀναγγεῖλει πέντε τόμους μικρῶν κειμένων τοῦ Ψελλοῦ, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἐκδόθηκαν ἤδη τόσο τὰ *Oratoria minora* (A. R. Littlewood, 1985, XVII+202 σελ.) ὅσο καὶ τὰ *Theologica* I († P. Gautier, 1989, XIX+499 σελ.). Ἄγνωστο εἶναι ἂν θὰ ἐκδοθεῖ καὶ δεῦτερος τόμος τῶν «Θεολογικῶν» ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ πρόωρα χαμένου (1983) σπουδαίου Γάλλου ἐκδότῃ καὶ ἄλλων κειμένων τοῦ Ψελλοῦ². Σημαντικὸ εἶναι ἀκόμη νὰ τονισθεῖ ὅτι καὶ οἱ δύο Ἐκδότες τῶν «Φιλοσοφικῶν» τοῦ Ψελλοῦ στὴν Teubneriana ἦσαν μαθητὲς τοῦ Westerink στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Buffalo (Νέα Ὑόρκη) καί, ὅπως δηλώνουν οἱ ἴδιοι στὸν Πρόλογο τῶν ἐκδόσεών τους, τοῦ ὀφείλουσαν πολλά, καὶ ὄχι μόνο γιὰ τὴ συγκεκριμένη ἐργασία τους.

Πρῶτος ἐκυκλοφόρησε (1989) ὁ τόμος II μὲ ἐκδότῃ τὸν D. J. O'Meara, καθηγητὴ σήμερα στὸ Ἑλβετικὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Fribourg. Περιλαμβάνει 49 μικρὰ κείμενα τοῦ Ψελλοῦ (1-6 σελίδων, μὲ ἐξαίρεση τὸ 13ο κείμενο, *Συλλογαὶ διάφοροι καὶ ποικίλαι*: 42 σελ., καὶ τὸ 38ο *Ἐξήγησις τῶν Χαλδαικῶν ῥητῶν*: 20 σελ.), ποὺ μὲ τὸ περιεχόμενό τους δικαιολογοῦν τὸν ὑπότιτλο τῆς Συλλογῆς: *Opuscula psychologica, theologica, daemonologica* —ἐνῶ τὰ κείμενα τοῦ τόμου I χαρακτηρίζονται ὡς *generalia et logica* (15), *physica et meteologica* (16), *miscellanea et allegorica* (17), *incerta et spuria* (7).

Τὰ κείμενα τοῦ τόμου II, γνωστὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ παλαιές, μὴ κριτικές, ἐκδόσεις, ἐκδίδονται τῶρα μὲ βάση ἓνα πλῆθος κωδίκων (περισσότερων ἀπὸ 70), ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ξεχωρίζουν βέβαια οἱ πολὺ γνωστοὶ στοὺς εἰδικούς Pa-

1. Τὰ κύκνεια δημοσιεύματα, ἐκδόσεις φιλοσοφικῶν κειμένων, τοῦ δεινοῦ κλασικοῦ φιλόλογου Westerink εἶναι: ὁ τόμος 4 (1989) τῆς Σειρᾶς «Βυζαντινοὶ Φιλόσοφοι», ποὺ ἐκδίδει ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, *Γεωργίου τοῦ Παχυμέρους Ὑπόμνημα εἰς τὸν Παρμενίδην Πλάτωνος* (μὲ συνεργασία τεσσάρων μαθητῶν του γιὰ τὴν πρώτη κριτικὴ ἐκδοση καὶ τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση ἐνὸς σημαντικοῦ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Πλάτωνος στὸ Βυζάντιο ἔργου τοῦ Παχυμέρη, ποὺ συνεχίζει τὸ ἑλλίπες σχολιαστικὸ ἔργο τοῦ Πρόκλου στὸν Παρμενίδη) καὶ ἡ τρίτομη ἐκδοση τοῦ *Περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν* τοῦ Δαμασκίου (Paris, Les belles lettres, I-III, 1986-1991).

2. Μεγάλη ἦταν ἡ προσφορὰ τοῦ Gautier (μὲ περισσότερα ἀπὸ ἑξή σπουδαῖα δημοσιεύματα —τὰ τρία δημοσιευμένα μετὰ τὸν θάνατό του— ὅπου καὶ κριτικὲς ἐκδόσεις κειμένων) στὴν συγχρότηση ἐνὸς *corpus* τῶν ἔργων τοῦ Ψελλοῦ καὶ κυρίως στὴν ἐκκαθάρισή του ἀπὸ τὰ πολλὰ ψευδεπίγραφα. Στὶς μελέτες ποὺ ἀναφέρει ὁ O'Meara νὰ προστεθοῦν: «*Monodies inédites de Michel Psellos*», *REB* 36 (1978) 83-151; «*Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées*», *REB* 44 (1986) 111-197; «*Pseudo-Psellos: Graecorum opiniones de daemonibus*», *REB* 46 (1988) 85-106 μὲ ἐκδοση τοῦ ψευδεπίγραφου *Τίνα περὶ δαιμόνων δοξάζουσι Ἕλληνες*.

risinus Gr. 1182 (13ου αί.)³, Bodleianus Barocci Gr. 131 (13ου αί.) και Marcianus Gr. 524 (περ. 1300). Κι ακόμη οι κώδικες Vaticanus Gr. 672 (13ου αί.), Scorialensis Φ-III-1 (16ου αί.), Sinaiticus 1864 (17ου αί.).

Ἀνέκδοτα κείμενα τῆς Συλλογῆς εἶναι τὰ 1 (*Περὶ ψυχῆς*, ἀπὸ ἑναὶ καὶ μοναδικὸ (Ἀθωνικὸ) κώδικα: Μεγ. Λαύρας Β 102, 11ου αἰ. κατὰ τοὺς Σπυρίδωνα (Λαυριώτη) καὶ Εὐστρατιάδη, ἀλλὰ 14ου αἰ. κατὰ τὸν ἐκδότη), 2 (*Περὶ ψυχῆς καὶ νοῦ*), ἀπὸ δύο κώδικες: Vat. Gr. 1744, 15ου αἰ. καὶ Vat. Palat. Gr. 209, 14ου αἰ.), 3 (*Περὶ τῶν πέντε δυνάμεων τῆς ψυχῆς*, κείμενο προβληματικῆς πατρότητος μὲ βᾶση τὸ περιεχόμενό του, ἀπὸ τρεῖς κώδικες: Vat. Gr. 573, 14-15ου αἰ., Vindob. Theol. Gr. 264, 12-13ου αἰ., Scorial. Y-III-6, ἔτ. 1564). Τὰ κείμενα 4-6, τὰ γνωστὰ ἐρμηνευτικὰ τοῦ Ψελλοῦ στὸν Πλατωνικὸ *Τίμαιο*, σώζονται σὲ πολλοὺς κώδικες (πρῶτη ἔκδοσις C. Linder 1854). Κατὰ τὸν ἐκδότη ἀντλοῦν σὲ μεγάλη ἔκτασι ἀπὸ τὰ Σχόλια τοῦ Πρόκλου στὸν *Τίμαιο*, λείπει ὅμως ὡς σήμερα μιὰ διεξοδικὴ μελέτη καὶ ἀξιολόγησι, γιατί εἶναι τῶρα γνωστὸ ἀπὸ ἀνάλογες περιπτώσεις⁴ ὅτι ὁ Ψελλὸς δὲν ἐνσωματώνει ἀρχαιοελληνικὰ κείμενα χωρὶς προσεκτικὴ ἔνταξή τους στὸ δικό του φιλοσοφικὸ (κοσμοθεωρητικὸ) πλαίσιο. Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸ κείμενο 7 (*Ἐξήγησις τῆς Πλατωνικῆς ἐν τῷ Φαῖδρω διφρείας τῶν ψυχῶν καὶ στρατείας τῶν θεῶν*, πρῶτη ἔκδοσις A. Jahn 1899= Kurtz-Drexl I), πὺ βασιζέται στὰ Σχόλια τοῦ Ἑρμείου στὸν *Φαῖδρο*.

Τὸ κείμενο 8 (*Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν*) ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα Barocci 131 (13ου αἰ.), ὅπως καὶ τὰ κείμενα 10-12, 14, 32, 35 καὶ ἄλλα. Καὶ τὰ ἑπτὰ αὐτὰ κείμενα ἐκδίδονται τῶρα κριτικὰ καὶ ἀπὸ τὸν Ἠλία Ποντικὸ στὸν τόμο 6 τῆς Σειρᾶς «Βυζαντινοὶ Φιλόσοφοι» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1992), πὺ ἔχει τίτλο *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικὰ Σύμμεικτα - Anonymi Miscellanea Philosophica. A Miscellany in the Tradition of Michael Psellos (Codex Baroccianus Graecus 131)*: 36 κείμενα 1-4 σελίδων, πλὴν τῶν 15, 16, 18 μὲ 9-10 σελίδες. Ἡ ἀντιστοιχία εἶναι: Οἴμεαρα 8= Pontikos 7, 10=11, 11=12, 14=25⁵, 32=13, 35=14.

Τὸ πρόβλημα τὸ ἀντιμετωπίζει ὁ ἐκδότης τοῦ «Ἀνωνύμου Barocci» μὲ τὴν δήλωσι, στὸν Πρόλογό του, ὅτι ἡ ἔκδοσις Teubner τοῦ ἔγινε γνωστὴ μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσι καὶ ἔγκρισι τῆς Διατριβῆς του (Πανεπιστήμιο Λονδίνου, ἐπόπτης

3. Μετὰ ἀπὸ παλαιότερες ἐνασχολήσεις γνωστῶν μελετητῶν, ὅπως οἱ Κ. Σάθας, Ch.-E. Ruelle, E. Kurtz, P. Joannou, ἔχομε τῶρα ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Gautier τὸ πολύτιμο μελετημὰ του «Deux manuscrits pselliens: le Parisinus Gr. 1182 et le Laurentianus Gr. 57-40», *REB* 44 (1986) 45-110. Τοῦ 1182 καταγράφονται ὑποδειγματικὰ μὲ τὰ folia καὶ τὸ incipit καθὼς καὶ τὶς τυχὸν ἐκδόσεις οἱ 521 τίτλοι τῶν ἰσαριθμῶν φελλικῶν κειμένων. Ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτὸν ἐξέδωσα καὶ ὁ ἴδιος (*Φιλοσοφία* 10-11, 1980-81, 403-6) τρία μικρὰ ἀλλὰ σημαντικὰ κείμενα τοῦ Ψελλοῦ *Περὶ αἰῶνος καὶ χρόνου*.

4. Βλ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ σχόλιά μου στὴν ἔκδοσις τοῦ *Περὶ τῶν ἰδεῶν ἄς ὁ Πλάτων λέγει*, *Φιλοσοφία* 5-6 (1975-76) 393-423 καὶ παρακάτω γιὰ τὸ κείμενο 33.

5. Πρῶτη ἔκδοσις ἀπὸ τὸν L. G. Westerink (*BZ* 52, 1959), ὁ ὁποῖος ἔδειξε ὅτι πηγὴ τοῦ Ψελλοῦ εἶναι ἐδῶ τὰ Σχόλια τοῦ Πρόκλου στὶς Ἑννεάδες τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ Συριανοῦ στὴ *Μεταφυσικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλους.

καθηγητής R. Browning), που αποτελεί τή βάση για τήν έκδοση τών κειμένων του Barocci 131. Ός προς τήν ουσία του θέματος παρατηρεί ότι ο O'Meara δέν τεκμηριώνει τις επιλογές του και δέν εξηγεί με ποια κριτήρια θεωρεί φελλικά τὰ ἑπτὰ κείμενα που ἐκδίδει, ἐνῶ ἀποκλείει ἀνάλογα κείμενα τῆς ἴδιας Συλλογῆς, ὅπως τὰ *Περὶ διαλεκτικῆς, εὐδαιμονίας καὶ τοῦ καλοῦ* (9), *Εὐμέθοδος ἐπιδρομῆ θεωρημάτων παντοδαπῶν* (10) καὶ ἄλλα. Τέλος σημειώνω ὅτι ὑπάρχουν διαφορές στήν κριτική έκδοση τών δύο συγχρόνων μας ἐκδοτῶν, πράγμα που καθιστᾶ τήν περίπτωση ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀπό αὐτὴ τήν πλευρά.

Τὸ κείμενο 9 προέρχεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸν Barocci 131, ἔχει τίτλο *Διάφοροι δόξαι Ἑλληνικαὶ περὶ ψυχῆς* καὶ πηγὴ του τὰ Σχόλια τοῦ Πρόκλου στὰ Χαλδαϊκὰ λόγια, ὅπως ρητὰ δηλώνεται ἐξαρχῆς ἀπὸ τὸν Ψελλό. Στὴν ἴδια ὁμάδα ἀνήκουν τὰ κείμενα 36, 37, 38-39, 41 (τὰ τρία τελευταῖα ἔχουν πολὺ πλούσια χειρόγραφη παράδοση: σελ. XX-XXIV καὶ XXVIII-XXIX Εἰσαγωγῆς), 42 (ἀπὸ τὸν Vat. Gr. 672) καὶ 45 (ἐκδοση Gautier 1981). Τὰ «Χαλδαϊκὰ» τοῦ Ψελλοῦ συγκέντρωσαν ἀπαρχῆς ζωηρὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τοὺς Bidez 1928 (42) καὶ Weinstock 1951 (36-37), ἐνῶ τὸ 38 (*Ἐξήγησις τῶν Χαλδαϊκῶν ῥητῶν*) ἐκδόθηκε ἤδη τὸ 1599 ἀπὸ τὸν Orsopraeus: *Oracula magica Zoroastris cum scholiis Plethonis et Pselli*⁶ (= PG 122) καὶ στήν ἐποχὴ μας ἀπὸ τὸν E. des Places (*Oracles Chaldaïques*, Paris 1971, 162-191) με ἐξάρτηση ἀπὸ τις παλαιὲς ἐκδόσεις καὶ τήν έκδοση Kroll 1898. Τὸ πολὺ γνωστὸ αὐτὸ κείμενο τοῦ Ψελλοῦ ἔχει μεταφρασθεῖ λατινικὰ (Orsopraeus), ἀγγλικὰ (Stanley 1661) καὶ γαλλικὰ (Des Places). Σημαντικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει κι ἐδῶ ἡ κύρια πηγὴ τοῦ Ψελλοῦ, που πρῶτος εἶδει ο Kroll ὅτι εἶναι ὁ Πρόκλος⁷. Τὰ κείμενα 10-11, που ἔχουν μάλιστα ἐπιστολικὴ μορφή, ἐκδίδονται γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ ἀπόγραφο τοῦ Barocci 131, που εἶχε καταρτίσει με προσωπικὲς διορθώσεις ὁ Westerink. Καὶ γιὰ τήν ἐπανέκδοση⁸ τοῦ κειμένου 16 *Λόγος περὶ ψυχῆς* ἀπὸ ἓνα καὶ μοναδικὸ κώδικα (Vat. Gr. 2231), ὁ O'Meara ἀξιοποίησε ἀνέκδοτο ἀπόγραφο με διορθώσεις του Westerink.

Τὸ ἐκτενέστερο ὄλων κείμενο 13, *Συλλογαὶ διάφοροι καὶ ποικίλαι* (42 σελίδες), ἐκδίδεται ἐπίσης γιὰ πρώτη φορά —ὅπως καὶ τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον 12 γιὰ τὸν νοῦ καὶ τήν ψυχὴ σὲ 7 σελίδες με πηγὴ τὸν Νεμέσιο (βλ. καὶ τὸ σύντομο 31 (περὶ ἐκουσίου καὶ ἀκουσίου))— ἀπὸ τὸν Barocci 131, καὶ τὸ ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον του ἔγκειται στὸ ὅτι πηγὴ τοῦ Ψελλοῦ εἶναι ἐδῶ τὰ Σχόλια τοῦ Φιλοπόπου στὸ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀριστοτέλους (ἐκδ. M. Hayduck, CAG XV,

6. Γιὰ τὴ σχέση Ψελλοῦ - Πλήθωνος περιμένουμε τώρα πολλὰ ἀπὸ τήν νέα κριτικὴ έκδοση τῶν Ζωροαστρικῶν τοῦ Πλήθωνος ἀπὸ τήν B. Tambrun-Krasker, *Μαγικὰ λόγια τῶν ἀπὸ Ζωροάστρου μάγων. Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος ἐξήγησις εἰς τὰ αὐτὰ λόγια* (θὰ κυκλοφορήσει τὸ 1995 ὡς τόμος 7 τῶν «Βυζαντινῶν Φιλοσόφων»).

7. Ἰδιαιτέρα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ θὰ προκύψουν ἐνδιαφέροντα δεδομένα ἀπὸ τήν ἐξαντλητικὴ ἔρευνα τῆς Tambrun-Krasker γιὰ τις πηγές τοῦ Πλήθωνος.

8. Πρῶτη έκδοση S. Lilla 1982 με ἰταλικὴ μετάφραση καὶ πολλές, μὴ ἀναγκαῖες κατὰ τὸν O'Meara, ἐπεμβάσεις στὸ κείμενο.

1896). Είναι πραγματικά σημαντικό ότι ο Ψελλός χρησιμοποιεί τὰ Σχόλια και στὰ τρία βιβλία τοῦ *Περὶ ψυχῆς* ὡς ἐνιαῖο ἔργο, χωρὶς καμία παρατήρηση στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ δεύτερο στὸ τρίτο (61,15 O'Meara), πράγμα ποῦ σημαίνει ὅτι δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν πατρότητα τῶν Σχολίων στὸ τρίτο βιβλίο. Αὐτὸ πρέπει νὰ ἀξιολογηθεῖ ἀνάλογα (γιατὶ ἔχουμε ἐδῶ συγγραφέα τοῦ 11ου αἰ.) στὴ συνεχιζόμενη συζήτηση γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητας τῶν Σχολίων στὸ βιβλίο Γ τοῦ *Περὶ ψυχῆς*, αὐτῶν ποῦ ἐκδόθηκαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Φιλοπόνου, ἀλλ' ἀνήκουν ἴσως, στὸν Στέφανο⁹. Γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ Ψελλοῦ στὸ κείμενο 15 ἀπὸ τὸν Barocci 131, ὅπως και τῶν 8, 32, 35 κ.ἄ., ὁ O'Meara ἐπικαλεῖται τὴν κρίση τῶν Weinstock, Westerink, Wilson.

Τὰ κείμενα 17, 18, 21 ἐκδίδονται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Paris. Gr. 1182 και αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπαρκὲς στοιχεῖο γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ Ψελλοῦ. Γιὰ τὸ κείμενο 19 (*Περὶ τοῦ πῶς οἱ μὲν τῶν ἀνθρώπων γίνονται φρόνιμοι, οἱ δὲ μωροί*), ἐπίσης ἀπὸ τὸν Paris. Gr. 1182, ἔχει προηγηθεῖ ἔκδοση και γερμανικὴ μετάφραση σὲ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου (O. Auberger, *Die Entstehung von Intelligenz und Schwachsinn*, 1978)! Καὶ τὸ κείμενο 20 (*Εἰ μνημονεύουσιν αἱ ψυχαὶ τῶν σωμάτων ἀποραγεῖσαι*, cod. Paris. Gr. 1182, f. 314r) ἔχει ἐκδοθεῖ, μὲ γαλλικὴ μετάφραση, τὸ 1981 ἀπὸ τὸν Γάλλο βυζαντινολόγο J. Gouillard (*Travaux et mémoires* 8). Τὰ κείμενα 22, 24, 25, 26, 27, ὅλα σχετικὰ μὲ προβλήματα τῆς ψυχῆς, ἐπανεκδίδονται ἀπὸ τὸν κώδ. Ἀθηνῶν EBE 478 (14ου αἰ.). Τὴν πρώτη ἔκδοση τὴν ὀφείλουμε στὸν P. Gautier, «Collections inconnues ou peu connues de textes pselliens», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 1 (1981) 36-69, ὅπου διεξοδικὴ συζήτηση τῶν θεμάτων τῆς πατρότητας. Μεγάλο ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ κειμένου 23 (*Περὶ τοῦ πῶς ἡ ψυχὴ τοῦ σώματος εἰσπρίνεται*), ἀπὸ τὸν Vat. Gr. 2220 (ἔτ. 1304/5), και γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ζωτικὸ θέμα (δὲν θίγεται ὡστόσο ἐδῶ και τὸ ἐπίμαχο θέμα τῆς χρονικῆς στιγμῆς εἰσόδου τῆς λογικῆς ψυχῆς στὸ ἀνθρώπινο σῶμα¹⁰) και γιὰ τὴ σύμπτωση τοῦ κειμένου αὐτοῦ μὲ τὴν παράγρ. 60 (*Πῶς ἐνοῦται τῷ σώματι ἡ ψυχὴ*) τοῦ γνωστοῦ ἔργου τοῦ Ψελλοῦ *Διδασκαλία Παντοδαπῆ* (ἔκδ. L. G. Westerink, 1948). Καὶ στὰ δύο κείμενα ὁ Ψελλός χρησιμοποιεῖ τὸ ἔργο τοῦ Ψευδο-Γαληνοῦ (= Πορφυρίου) *Πρὸς Γαῦρον*. Τὸ κείμενο 28, ἀπὸ τὸν ἴδιο Βατικανὸ κώδικα, ἔχει ἐκδοθεῖ ὡς κείμενο τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ (!) ἀπὸ τοὺς Γεωργιανοὺς εἰδικοὺς Cereteli (1928) και Ketschakmadze (1966). Καὶ τὰ κείμενα 29, 30 (*Τίνα τρόπον ὁ Πλάτων οἶεται εἰσοικίζεσθαι τὰς ψυχὰς* (29), *Τίνος χάριν τριμερῆ τὴν ψυχὴν οἱ περὶ Πλάτωνα και Ἀριστοτέλην εἰρήκασιν*) τὰ ἐκδίδει ὁ O'Meara ἀπὸ ἀπόγραφο και διορθώσεις τοῦ Westerink, ποῦ ἐκεῖνος τὰ εἶχε καταρτίσει ἀπὸ τὸν Σιναῖτικὸ κώδ. 1864. Σῶζονται και στὸν κώδ. Marcianus Class. IV, 30, ποῦ εἶναι

9. Βλ. τὴν Ἀνακοίνωση τοῦ H. J. Blumenthal, «Some Observations on the Greek Commentaries on Aristotle's De anima», *Actes du XIVe Congrès Intern. des Etudes Byzantines*, Bucarest 1976, 591-8, ἰδιαίτ. 597.

10. Βλ. τὸ μελέτημά μου «Ἡ γένεση τῆς λογικῆς ψυχῆς στὸν Ἀριστοτέλη και στὴ χριστιανικὴ σκέψη. Μὲ ἀφορμὴ ἓνα νέο κείμενο τοῦ Ἀρίθα», *Φιλοσοφία* 2 (1972) 327-36.

γραμμαμένος από τον Μάξιμο Μαργούνιο τὸ 1585.

Ἐκ τῶν σημαντικότερων τῆς Συλλογῆς εἶναι τὸ κείμενο 33, *Περὶ τῶν ἰδεῶν ἃς ὁ Πλάτων λέγει*, μὲ πρώτη ἔκδοση K. Linder (*Philologus* 16, 1860 ἀπὸ ἑνα κώδικα), ἐπανέκδοση Kurtz-Drexl I, ἀγγλικὴ μετάφραση J. Hussey (1937 μὲ βάση τὴν ἔκδοση Linder ἀλλὰ σοφὲς ὑποδείξεις τοῦ W. D. Ross). Τὴν εὐρεία χρῆση τοῦ Πλωτίνου (Ἐνν. V 9) στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ κειμένου ἐπεσήμανε ἡδὴ τὸ 1959 ὁ Westerink, ἀλλὰ τὸν πραγματικὸν χαρακτήρα τῶν δανείων καὶ τίς διαφοροποιήσεις ἀπὸ τῆς σκέψης τῶν ἐθνικῶν φιλοσόφων ἔδειξα μὲ ἀκρίβεια στὴ δική μου κριτικὴ ἔκδοση (ἀπὸ 4 κώδικες καὶ μὲ νεοελληνικὴ μετάφραση, πλούσιο ὑπόμνημα, ἐρμηνευτικὰ σχόλια καὶ κυρίως διεξοδικὴ πραγμάτευση τοῦ προβλήματος τοῦ μετασχηματισμοῦ τῶν Πλατωνικῶν ἰδεῶν σὲ νοήσεις τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὴν Ὑστερὴ ἀρχαιότητα καὶ σ' ὅλο τὸ Βυζάντιο. Ὁ Ψελλὸς ἀπορρίπτει φυσικὰ τίς Πλατωνικὰς ἰδέας ὡς ἀθύπαρχτες ὄντοτητες κτλ., προσπαθεῖ ὅμως μὲ ἐντυπωσιακὸν τρόπον νὰ ἐκθέσει τὴν ἀύθεντικὴν διδασκαλίαν τοῦ φιλοσόφου): *Φιλοσοφία* 5-6 (1975-76) 393-423. Ὁ O'Meara χρησιμοποιοῖ ἕνα ἀκόμη κώδικα (Laurent. 28,11, 15ου αἰ.)¹¹.

Τὸ κείμενο 34 *Περὶ νοητοῦ κάλλους* (80 στίχοι ἀπὸ τὸν Paris. Gr. 1182) ἔχει περιληφθεῖ στὴν ἔκδοση τοῦ Πλωτίνου τῶν Henry - Schwyzer, editio major (1973) III 338-40, καθὼς ὁ Ψελλὸς χρησιμοποιοῖ ἐδῶ τὰ ἀντίστοιχα γιὰ τὸ θέμα τοῦ χωρία τῶν Ἐννεάδων (V 8). Ρητὴ ἡ ἀναφορὰ του: *Εἴρηται μὲν ταῦτα τοῖς περὶ Πλωτίνου καὶ Ἰάμβλιχου*, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπωδὸς του: *οὐχ οὕτω δέ, νῆ τὴν ἱεράν σου ψυχὴν, ἀλλ' ἐκεῖ μὲν συμπέφραστοι πάντα καὶ συγκέχυται, παρ' ἡμῖν δὲ εἰς σὴν χάριν ἀνακεκάθαρται, ἀνάλογη μὲ τὴν κατακλείδα τοῦ *Περὶ αἰῶνος καὶ χρόνου* (πρῶτη ἔκδοση: Λ. Μπενάκης, *Φιλοσοφία* 10-11, 1980-1981= κείμενο 41 τοῦ τόμου I, ἔκδ. Duffy): *Ταῦτα σοι ἐκ τῶν Πλωτινείων ἀδύτων ἠραυσιάμην ἐς ὅσον οἶόν τε μετὰ τοῦ σαφοῦς ἐξαγγελίας*. Ὅσο γιὰ τὴν μετὰ τὸν Ἰάμβλιχου, συναγεται ἀσφαλῶς — ὅπως ἐπισημαίνει ὁ O'Meara — ἡ χρῆση νεοπλατωνικῶν σχολίων στὸν Πλωτίνου, ποῦ ὁ Ψελλὸς διέθετε στὴν ἐποχὴ του.*

Τὸ κείμενο 35 *Περὶ θεολογίας καὶ διακρίσεως δογμάτων Ἑλληνικῶν*, ἀπὸ τὸν κώδ. Barocci 131, χρησιμοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1975 ἀπὸ τὸν E. Lamberz (Teubner) ὡς πηγὴ κειμένων τοῦ Πορφυρίου τῆς Συλλογῆς *Ἀφορμαὶ πρὸς τὰ νοητά*. Ὁ O'Meara πιστεύει ὅτι ὁ Ψελλὸς ἀντλεῖ ἐδῶ καὶ ἀπὸ τὸν Πρόκλο (Ἐνάπτυξις Θεολ. Στοιχ.) καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Ψευδο-Διονύσιον Ἀρεοπαγίτη. Τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον Σχόλιο τοῦ Ψελλοῦ στὰ «Ἑρμητικὰ κείμενα» (43) περιλαμβάνεται στὴ Συλλογὴ Boissonade, M. Psellus *De operatione daemonum* (1838), μὲ τρεῖς ἐπανεκδόσεις σὲ σχετικὰ μεταγενέστερες Συλλογὰς. Τώρα ἐκδίδεται ὀριστικὰ ἀπὸ δύο κώδικες τοῦ 14ου αἰ.

Τὰ κείμενα 44 καὶ 46, συγγενικὰ πρὸς τὸ θέμα τοῦ 47, σώζονται τώρα

11. Οἱ διαφορὰς μας εἶναι τελικὰ ἐλάχιστες καὶ χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία: 112,21 (εἰπών), τοῦτο καλῶς οἰήθεις ἐζήτησε suppl. Ben.: (ἔφη). τοῦτο καλῶς οἰήθεις ἐζήτησε O'Meara - 113,13 ὄντα Laur. Conv. Sopp. 103, Ben.: πρῶτα O'Meara (ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἄλλους κώδικες).

μόνο στον κώδ. 'Αθηνῶν EBE 478 (ὁ κώδ. Taurinensis Bibl. Nat. 331 κάηκε σὲ πυρκαϊὰ τοῦ 1904) καὶ ἐκδόθησαν τὸ 1981 ἀπὸ τὸν *Gautier*. Στὴ νέα ἔκδοσις ὁ *O'Meara* ἀξιοποίησε διορθώσεις, ποὺ τοῦ παραχώρησε ὁ *Westerink*. Στὸ πρῶτο ἐντοπίσθησαν δάνεια ἀπὸ τὰ Σχόλια τοῦ 'Αμμωνίου στὸ *Περὶ ἐρμηνείας* τοῦ 'Αριστοτέλους. Τὸ κείμενο 47 *Περὶ ὀρισμοῦ τοῦ θανάτου* καλύπτει τὴν ἔντονη προβληματικὴ τῶν Πατέρων καὶ πολλῶν βυζαντινῶν συγγραφέων γιὰ τὸν προ(σδι)ορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Βλ. τώρα *Νικηφόρου Βλεμμύδου 'Απόδειξις ὅτι οὐχ ὠρισταὶ τοῦ καθ' ἑκάστον ἡ ζωῆ*, ἔκδοσις W. Lackner, 'Αθήνα («Βυζαντινοὶ Φιλόσοφοι» 2) 1986. 'Οριστικὴ καὶ ἐδῶ ἔκδοσις τοῦ 47 μετὰ τὸν *Boissonade* (1838), *PG* 122 καὶ τὴ *Διδασκαλία Παντοδαπῆ* (*Westerink* 1948). Τὰ δύο τελευταῖα κείμενα 48 καὶ 49, γνωστὰ ἀπὸ παλαιῆς ἐκδόσεις, ἐκδίδονται τώρα ἀπὸ δύο καλοὺς Βατικανοὺς κώδικες. Θεματικὰ ἐντάσσονται στὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Ψελλοῦ γιὰ τὰ 'Ορφικὰ καὶ τὰ δαιμονολογικά. Πηγῆ, ἀλλὰ καὶ στόχος τοῦ Βυζαντινοῦ φιλοσόφου, ὁ Πορφύριος (*αἱ Πορφυρίου ἀγυρτικαὶ βίβλοι*).

'Η ἔκδοσις τῶν μικρῶν φιλοσοφικῶν κτλ. κειμένων τοῦ Μιχαῆλ Ψελλοῦ ἀπὸ τὸν *Dominic O'Meara* εἶναι στὸ σύνολό της ὑποδειγματικὴ. 'Η φιλολογικὴ προετοιμασία (κώδικες, ἐκδόσεις, σχετικὲς μονογραφίες) ἐξαντλητικὴ καὶ μεθοδικὰ ἀξιοποιημένη στὸ κεφάλαιο τῆς Εἰσαγωγῆς *De codicibus editioneque singulorum opusculorum* (σελ. XI-XXIX). Οἱ *Συντομογραφίες ἐκδόσεων*, τὰ *Compendia* καὶ *Sigla* πολὺ βοθητικά. Τὰ κείμενα, μὲ τὴ γνωστὴ ποιότητα τῶν 'Εκδόσεων *Teubner*. Τὸ διπλὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ὅσο πρέπει ἀναλυτικὸ, χωρὶς περιττὸ φόρτο γραφῶν.

Τὸ μόνον συζητήσιμο θέμα εἶναι αὐτὸ ποὺ ἔθιξα προηγουμένως (σχετικὰ μὲ τὸ κείμενο 33), ὅτι δηλαδὴ ἡ ἔκδοσις δὲν παρέχει τὴν πραγματικὴ εἰκόνα τοῦ χαρακτήρα τῶν δανείων ἀπὸ γνωστούς, κατὰ κανόνα ἐθνικοὺς, συγγραφεῖς μὲ τὴν ἀπλή παραπομπή σ' αὐτὰ στὸ ὑπόμνημα πηγῶν, ἐπειδὴ ὁ Ψελλὸς σὲ καμία περίπτωση δὲν μεταφέρει αὐτούσια τὰ χωρία τῶν 'Ελλήνων συγγραφέων στὰ ἔργα του. Τὸ ἰδανικὸ θὰ ἦταν, λοιπόν, νὰ δηλώνονται μὲ ἀραίωση στὸ κείμενο τὰ αὐθεντικὰ δάνεια καὶ νὰ συνάγονται ἔτσι ἔμμεσα οἱ ἐπιλογές του καθὼς καὶ ἡ δική του πρωτότυπη διατύπωση, ὅπου ἐγκαταλείπεται ἡ πηγὴ του (βλ. τὴν ἔκδοσή μου τοῦ *Περὶ τῶν ἰδεῶν ἄς ὁ Πλάτων λέγει*).

Τέλος, καὶ αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικό, οἱ Πίνακες τῆς ἔκδοσης *O'Meara* εἶναι πλούσιοι καὶ πολὺ χρηστικοί: σσ. 165-174 *Index locorum*, 174-6 *Index nominum*, 176-233 (58 δίστηλες σελίδες) *Index verborum*. 'Ο τελευταῖος εἶναι πολλαπλὰ ἀξιοποιήσιμος, καὶ ἐλπίζεται ὅτι θὰ περιληφθεῖ στὴ διευρυμένη μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς νέα μορφή τῆς ἠλεκτρονικῆς γλωσσικῆς τράπεζας τοῦ *T.L.G.* (Πρόγραμμα *Ibycus*).

'Ο τόμος I τῶν *Philosophica Minora* τοῦ Μιχαῆλ Ψελλοῦ, μὲ ἐκδότῃ τὸν καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Maryland τῶν ΗΠΑ *John M. Duffy*, ἱστορικὸ τῆς 'Ελληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης μὲ πολὺ καλὴ κλασικὴ κατάρτιση, σπουδὲς καὶ στὴν Γερμανία, καὶ γνωστότερον τώρα γιὰ τὶς ἐκδόσεις *λατρικῶν κειμένων* τῆς ἀρχαιότητος, συγκεντρώνει σὲ 283 σελίδες (ἔναντι 164 τοῦ τό-

μου II) 55 κείμενα τοῦ Ψελλοῦ¹². Ἰδιαίτερο φιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον ἔχουν τὰ πρῶτα 15 κείμενα τῆς κατηγορίας *Generalia et Logica* (μερικοὶ τίτλοι: *Πρὸς τοὺς ἐρωτήσαντας πόσα γένη τῶν φιλοσοφουμένων λόγων, Περὶ διαλεκτικῆς, εὐδαιμονίας καὶ τοῦ καλοῦ, Εἰς τὸ «οὐσία πράγμα αὐθύπαρκτον», Ἀφορμαὶ τῶν περὶ τὰ γένη ἐπιχειρημάτων*), στὰ ὁποῖα νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ τελευταῖα (49-53), ποὺ ἀνήκουν στὴν ἴδια κατηγορία (συνόψεις λογικῶν κεφαλαίων ἀπὸ τὸ ὄργανον τοῦ Ἀριστοτέλους), δὲν ἐκδόθηκαν ὁμως μαζί, ἐπειδὴ ὁ ἐκδότης διατηρεῖ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν πατρότητά τους καὶ προτίμησε τὴ λύση τῆς ἔνταξής τους στὴν κατηγορία *Incerta et Spuria* (βλ. τὴν Εἰσαγωγή, σσ. XXX-XXXVII).

Σημειῶνω σχετικὰ ἐδῶ ὅτι τὰ τελευταῖα αὐτὰ κείμενα μὲ ἔκταση 60 σελ., δηλ. τὸ 20% περίπου τοῦ συνόλου, ἐκδίδονται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ἀπὸ μεγάλο σχετικὰ ἀριθμὸ κωδίκων (τὰ κείμενα 51-53 μὲ 47 σελ.), ἐνῶ τὰ κείμενα 49-50 μὲ 13 σελ. εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἔκδοση τοῦ Ἀρσενίου Μονεμβασίας (Βενετία 1532), ποὺ προσφέρει μάλιστα καὶ τὴ μόνη μαρτυρία γιὰ τὴν ἀπόδοσή τους στὸν Ψελλό. Ἡ παρατήρησή μου ἀφορᾷ τὴ δυνατότητα ποὺ ἀσφαλῶς ἔχουμε μὲ τὴν ἐπίμονη χρῆση ἐσωτερικῶν κριτηρίων γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἀπόδοση στὸν Ψελλό ἢ τὴν ὀριστικὴ ἀμφισβήτηση τῆς πατρότητας τῶν σχολιαστικῶν αὐτῶν στὸν Ἀριστοτέλη κειμένων. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τοὺς 110 καὶ 120 αἰ. ἔχουμε πολλὰ τέτοια, κατὰ κανόνα ἀνώνυμα, κείμενα μὲ διδακτικὸ σκοπὸ, ἀπὸ τὴν ἄλλη διαθέτουμε σταθερὰ κριτήρια τῆς ἐρμηνευτικῆς ἐργασίας¹³, τῆς φρασεολογίας, τοῦ ὕφους τοῦ συγγραφέα τους, καὶ βέβαια τῶν ἀρχαίων πηγῶν του, ἀλλὰ κυρίως, γιὰ τὸν Ψελλό, ἔχουμε ἄλλα βέβαια κείμενα στὰ λογικὰ Ἀριστοτελικά (π.χ. τὸ κείμενο 11 *Περὶ τοῦ δευτέρου βιβλίου τῶν Προτέρων Ἀναλυτικῶν* καὶ τὰ ἄλλα τοῦ πρώτου τμήματος τοῦ τ. I) καὶ προπαντὸς τὴν Παράφραση τοῦ *Περὶ ἐρμηνείας*, προσιτὴ ὄχι μόνον σὲ καλὴ χειρόγραφη παράδοση ἀλλὰ καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ Aldus, Βενετία 1503. Αὐτὴ ἡ ἐργασία μένει, λοιπόν, ἀκόμη νὰ γίνῃ, ἴσως ὅταν ἔλθῃ ἡ σειρὰ μιᾶς σύγχρονης κριτικῆς ἔκδοσης τῆς Παράφρασης στὴ νέα Σειρὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν «Βυζαντινὰ Σχόλια εἰς τὸν Ἀριστοτέλην», καθὼς μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ μιὰ πιὸ ἐξαντλητικὴ ἔρευνα γιὰ τὶς πηγὰς τοῦ Ψελλοῦ σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, ὅπου πολὺ προσεκτικὰ ὁ J. Duffy προτιμᾷ νὰ δηλώσει ἀδυναμία ἐντοπισμοῦ τους (π.χ. 127,216 ἐπ.) ἢ προσθέτῃ ἐρωτηματικὸ στὴν ἐπισήμανσή τους (π.χ. 125,166, 131,341) ἢ ἐπισημαίνει κενὸ στίς γνωστὲς συλλογὲς σχετικῶν κειμένων (π.χ. 131,345).

Ἡ συλλογὴ τῶν μικρῶν φιλοσοφικῶν ἔργων τοῦ Ψελλοῦ τοῦ τ. I περιέχει συνολικὰ 19 ἀνέκδοτα ὡς σήμερα κείμενα (ἀπὸ τὰ 55, ποσοστὸ 35% περίπου, ἔναντι ποσοστοῦ ἀνεκδότων 30% τοῦ τ. II, ἀπὸ τὰ ὁποῖα —πέραν τῶν 15 τῆς πρώτης κατηγορίας (11 ἀνέκδοτα)— ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ κείμενο 36

12. Μὲ βάση 94 κώδικες, ἔναντι 77 γιὰ τὰ 49 κείμενα τοῦ τ. II.

13. Ἰδιαίτερη ἀξία ἔχουν τὰ πολλὰ σχήματα τοῦ κειμένου 51, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μάλιστα δύο δίνονται στὸν τόμο σὲ ἀναδιπλούμενα χωριστὰ φύλλα.

Ἑρμηνεία περὶ τῶν εἰκοσιτεσσάρων στοιχείων (τοῦ ἀλφαβήτου) (21 σελ.), με ἀύστηρή κριτικὴ τοῦ Ψελλοῦ στὶς θεωργίες, τὶς ἀλληγορίες καὶ τὰ ἀπόρρητα τῶν ἐθνικῶν (στίχ. 103 ἐπ: *καὶ οὐχ ὡς τὰ Πορφυρίου καὶ Ἰαμβλίου περὶ τῶν προόδων ληροῦσι συντάγματα. ἀποπεμπέσθωσαν δὲ ἡμῖν καὶ αἱ τοῦ Πρόκλου τερατολογίαὶ περὶ τῶν ἀπογεννήσεων*), πολλὲς ἀναφορὲς σὲ ἀρχαῖες πηγές (στὸ χωρίο 217-220 ἴσως ἔχουμε μιὰ νέα μαρτυρία γιὰ τὸν Δημόκριτο) καὶ γενικὰ πλούσιο γιὰ ἀξιοποίηση πραγματολογικὸ ὑλικό, ἀλλὰ καὶ θεωρητικὲς ἐπιδόσεις τοῦ βυζαντινοῦ φιλοσόφου.

Καὶ στὸν τόμο I ἔχουμε τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητας τῶν μικρῶν φιλοσοφικῶν καὶ κυρίως φυσικῶν καὶ μετεωρολογικῶν τῆς Συλλογῆς τοῦ κώδ. Bodleianus Baroccianus Gr. 131 (13ου αἰ.). Καὶ ὁ Duffy ἐκδίδει ὡς ψελλικὰ 8 μικρὰ κείμενα ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτόν (μοναδικὴ πηγή γιὰ τὰ 7, ἐνῶ τὸ κείμενο 22 *Περὶ βροντῆς, ἀστραπῆς, κεραυνοῦ, πρηστήρος, ἐκνεφίου καὶ τυφῶνος* ἀπαντὰ, παραδόξως, καὶ σὲ ἄλλους τρεῖς κώδικες). Τὰ κείμενα αὐτὰ ἐκδόθηκαν πρόσφατα ὡς ἀνώνυμα τοῦ 12ου αἰ. (ἀπὸ τὴν σχολὴ ὠστόσο τοῦ Ψελλοῦ) ἀπὸ τὸν Ἡλία Ποντικὸ στὴ Σειρὰ τῶν «Βυζαντινῶν Φιλοσόφων» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (τ. 6, 1992). Εἶναι τὰ 4 Duffy = 9 Pontikos, 18=15, 22=26, 23=27, 24=28, 26=22, 27=23, 28=24. Βλ. παραπάνω σχετικὰ μὲ τὰ κείμενα 8, 10-12 κλπ. τοῦ τόμου II γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτό. Ὁ Duffy, πρὸ προσεκτικὰ, σημειώνει γιὰ τὸν κώδ. Barocci 131: *continet scripta multifaria diversorum auctorum, praesertim Pselli et scriptorum saec. XII.*

Ἡ ποιότητα τῆς ἐκδοτικῆς ἐργασίας τοῦ Duffy εἶναι ἐφάμιλλη τῆς ἐργασίας τοῦ O'Meara στὸν τόμο III¹⁴, ὀφείλει ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος πολλὰ (καὶ τὸ δηλώνει σὲ κάθε περίπτωση) στὸν κοινὸ διδάσκαλο, τὸν ἀείμνηστο L. G. Westerink. Κάποιες ἐπιφυλάξεις μποροῦν βέβαια νὰ διατυπωθοῦν γιὰ ἐπιλογὲς γραφῶν ἢ διορθώσεις τοῦ ἐκδότη (π.χ. κείμ. 36, στίχ. 24: *γιατί διορθώνει τὸ διαφυγῶν τῶν χφφ (ὁ τῶν ἐν τῇ φύσει ἀρρήτων δυνάμεων ἐξηγητῆς) σε διαφυγόν;*). Στὴν ἐκδοση τοῦ πολὺ ἐνδιαφέροντος κειμένου 41 *Περὶ αἰῶνος καὶ χρόνου* ἀπὸ τὸν μοναδικὸ κώδ. Paris. Gr. 1182, ποὺ ἔχω ἐκδώσει πρῶτος (σὲ προκαταρκτικὴ καὶ ὄχι, ὅπως ἐξηγῶ, ὀριστικὴ κριτικὴ ἐκδοση) τὸ 1980-81 (*Φιλοσοφία* 10-11), διαπιστώνω πλήρη σχεδὸν συμφωνία στὴ συμπλήρωση τῶν πολλῶν φθορῶν τοῦ κώδικα. Γιατί ὅμως ἐκδίδεται ἐδῶ μόνο τὸ κείμενο αὐτὸ ἀπὸ τὸν Paris. 1182 (f. 272r-273r) καὶ ὄχι καὶ τὰ ἄλλα δύο τουλάχιστον σχετικὰ στὸν ἴδιο κώδικα (f. 10v-11v, 300r-v)¹⁵;

14. Ἐπισημαίνω ἐδῶ τὴν περιεργὴ διαφορὰ στὸν τρόπο στιχαρίθμησης τῶν κειμένων μεταξὺ τῶν δύο τόμων. Ἡ ἐκδοση Duffy εἰσάγει τὸ δύσχρηστο σύστημα συνεχῶς στιχαρίθμησης ἀνὰ κείμενο (ποὺ φθάνει στὰ περισσότερα κείμενα σὲ τριψήφιο ἀριθμό), ἀντὶ τῆς καθιερωμένης ὅπως καὶ στὸν τ. II, στιχαρίθμησης κατὰ σελίδα.

15. Στὴ μελέτη μου «Χρόνος καὶ αἰὼν. Ἀντιπαράθεση ἐλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας στὸ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ», *Φιλοσοφία* 10-11 (1980-81) 398-421, ἐκδίδω καὶ τὰ τρία σχετικὰ κείμενα καὶ ἐπανεκδίδω ἀκόμη δύο κείμενα τῆς *Διδασκαλίας Παντοδαπῆς* (102 καὶ 107) καὶ τὸ πολὺ σημαντικό *Λόγος περὶ αἰῶνος* (πρώτη ἐκδοση L. G. Westerink ἀπὸ τρεῖς κώδικες: Appendix II στὴν ἐκδοση τῆς *Διδασκαλίας Παντοδαπῆς*).

Πολύ πιό ενδιαφέρον είναι να επισημανθεί κι εδώ η διαφορά στην έκδοτική πρακτική για βυζαντινά κείμενα με έκτεταμένη χρήση αποσπασμάτων εθνικών φιλοσοφικών έργων. Όπως σημείωσα και παραπάνω σε σχέση με την έκδοσή μου του *Περί τῶν ἰδεῶν ἃς ὁ Πλάτων λέγει*, ἡ μέθοδος πού ἐφάρμοσα ἐκεῖ καθὼς και στὰ κείμενα τοῦ Ψελλοῦ *Περί αἰῶνος και χρόνου* (ἀραίωση τῶν χωρίων, ὅσων δὲν παρουσιάζουν καμία ἀπολύτως ἀλλοίωση) δείχνει καθαρά τόσο τίς ὀφειλές ὅσο και, κυρίως, τίς συνειδητές παραλείψεις και προσαρμογές τοῦ χριστιανοῦ σοφοῦ, πού γνωρίζει καλά τίς ἀρχαῖες πηγές και τίς ἀξιοποιεῖ — μὲ ἢ χωρὶς ρητὴ ἀναφορά σ' αὐτές — κατὰ τοὺς δικούς του διδακτικούς και παιδευτικούς σκοπούς. Οἱ ἐκδότες τῆς Teubneriana ἀρκοῦνται σὲ ἀπλὴ παραπομπὴ στὴν πηγὴ, πού γίνεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα (μόνη διάκριση μὲ τὴ χρήση τοῦ cf., ὅταν προφανῶς ὑπάρχουν μεγαλύτερες διαφορές).

Και ὁ τόμος I τῶν μικρῶν φιλοσοφικῶν κειμένων τοῦ Ψελλοῦ εἶναι πολὺ πλούσιος σὲ παραπομπές σὲ κείμενα Ἑλλήνων φιλοσόφων, ἰδίως τῶν Νεοπλατωνικῶν¹⁶. Χρησιμώτατος κι ἐδῶ ὁ πλούσιος Index locorum και nominum (σσ. 284-296). Ὁ Index verborum εἶναι πολὺ λιγότερο ἀναλυτικὸς σὲ σύγκριση μὲ τὸν Πίνακα τοῦ τόμου II: 9 σελίδες ἐδῶ, 58 ἐκεῖ. Ὁ Duffy ἐπισημαίνει ὡστόσο μὲ * λέξεις πού δὲν ἀπαντοῦν στὰ Λεξικά τῶν Liddell-Scott-Jones και Lampe (ὅπως ἀεροσκοπέω, ἀντεπανίστημι, ἑτεροκνεφής, θηλυφεγγής, προσαφομοῖω, ὠκυτοκέω κ.ἄ., 19 συνολικά).

Μὲ τοὺς τόμους τῶν J. Duffy και D. O'Meara στὴν Teubneriana τὰ φιλοσοφικά κείμενα τοῦ Ψελλοῦ σὲ σύγχρονες κριτικὲς ἐκδόσεις¹⁷ πλουτίζονται σημαντικά. Ἀπέχουμε βέβαια ἀκόμη ἀπὸ τὴν κάλυψη τοῦ συνόλου τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ χαλκέντερου, πολυῖστορα Βυζαντινοῦ σοφοῦ, και ἐπομένως παραμένει ἰσχυρὸ τὸ αἶτημα γιὰ τὴν πληρέστερη δυνατὴ ἐκδοση τῶν φιλοσοφικῶν τουλάχιστον κειμένων του. Τὸ ἴδιο ἰσχύει και γιὰ πολλοὺς ἄλλους Βυζαντινοὺς φιλοσόφους. Και ὅπως σὲ κάθε εὐκαιρία τονίζω, αὐτὴ εἶναι ἡ βασικότερη προϋπόθεση —μαζὶ μὲ τίς ἀναγκαῖες μονογραφίες γιὰ καιρία θέματα τοῦ φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ τῆς ἐποχῆς— γιὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ὀλοκληρωμένη προσέγγιση —και τὴ συγγραφή— τῆς ἱστορίας τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, μιᾶς περιόδου πού κατακτᾶ συνεχῶς περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν τῆς Φιλοσοφίας μαζὶ μὲ τὴν ἐκτίμηση τῆς ἀξίας της.

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν

ΛΙΝΟΣ Γ. ΜΠΙΕΝΑΚΗΣ

16. Προσοχὴ βέβαια στὴ διαδεδομένη σφαλερὴ ἐντύπωση ὅτι ἡ πλούσια γνώση και χρήση τῶν Νεοπλατωνικῶν σημαίνει και υιοθέτηση νεοπλατωνικῶν θέσεων ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς. Βλέπε τίς ἐπισημάνσεις μου στὸ μελέτημά μου «Ἡ σπουδὴ τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας. Κριτικὴ ἐπισκόπηση 1949-1971», *Φιλοσοφία* 1 (1971) 390-433, και στὸ κεφάλαιο «Βυζαντινὴ Φιλοσοφία», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν*, τ. Θ' (1979) 348-350 (Τὰ γενικά χαρακτηριστικά.)

17. Και ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν ἀκόμη, ἐκτὸς τῶν ὅσων μνημονεύθηκαν παραπάνω, και οἱ σύγχρονες ἐκδόσεις φιλοσοφικῶν κειμένων τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ἀπὸ τοὺς G. Weib, U. Criscuolo και O. Musso. Ὅσο γιὰ τὰ Σχόλια τοῦ Ψελλοῦ στὸν Ἀριστοτέλη, ἐλπίζεται ὅτι στὴ νέα Σειρὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν θὰ περιληφθοῦν προσεχῶς τὰ ἀνέκδοτα Σχόλια στὴ *Φυσικὴ* (ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα) και ἀργότερα ἡ κριτικὴ ἐκδοση τῆς Παράφρασης τοῦ *Περί ἐρμηνείας*.

Nicolas Oikonomides (ed.), *Studies in Byzantine Sigillography 3* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D. C. 1993, σελ. I-X, 254, εικόνες εντός χειμένου.

Στη σειρά των Πρακτικών των Διεθνών Συναντήσεων για τη Βυζαντινή Σφραγιστική, που εγκαινιάστηκαν το 1986 στο Dumbarton Oaks των Ηνωμένων Πολιτειών με την ευκαιρία του 17ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών (ο σχετικός τόμος κυκλοφόρησε το 1987), ο εμπνευστής του θεσμού καθηγ. Ν. Οικονομίδης κυκλοφόρησε το 1993 τον τρίτο τόμο. Αυτόν που περιέχει τις ανακοινώσεις της συνάντησης της Μόσχας, στο πλαίσιο των εργασιών του 18ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών.

Μπορεί ο νέος τόμος να περιλαμβάνει εννέα μόνον ομιλίες —όσες δηλαδή και ο πρώτος, σε αντίθεση προς τον πλούτο των 19 της Δεύτερης Συνάντησης στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών το 1988 (ο τόμος κυκλοφόρησε το 1990)—, παρουσιάζει ωστόσο μια σημαντική καινοτομία που αποτελεί παραχρήμα και την ειδοποιό διαφορά από τους υπολοίπους. Συγκεκριμένα, ο μισός σχεδόν όγκος του έργου (σσ. 143-254) συνιστά λεπτομερή παράθεση, εν είδει αποδελτιώσεως, των τίτλων αυτοτελών συγγραμμάτων, άρθρων και καταλόγων δημοπρασιών που είδαν το φως της δημοσιότητας στο διάστημα 1986 έως και 1991/92, και στα οποία δημοσιεύονται ή αναφέρονται βυζαντινά μολυβδόβουλλα.

Όπως αναμενόταν, στο νέο συλλογικό έργο υπερτερούν οι συμβολές που πραγματεύονται θέματα σφραγιστικής από σλαβικές περιοχές ή παρουσιάζουν και σχολιάζουν μολυβδόβουλλα συλλογών και ανασκαφικών συνόλων ή τυχαία ευρήματα από χώρους εκείθεν των βορείων συνόρων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (σημερινή πρώην Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Ρωσία, Ουκρανία). Από την άποψη αυτή, τα Πρακτικά της Μόσχας προσομοιάζουν προς εκείνα των Αθηνών, αφού και σ' αυτά η εκδήλωση του ενδιαφέροντος, ούτως ειπείν, είχε επικεντρωθεί σε ένα συγκεκριμένο χώρο —στην περίπτωση εκείνη, στον ελλαδικό. Παρουσιάζονται λοιπόν αδημοσίευτα μολυβδόβουλλα από την περιοχή της Δοβρουτζάς (Ion Barnea, σσ. 55-67), το Zlati Voyvoda κοντά στο Sliven της Βουλγαρίας (Ivan Jordanov, σσ. 69-85), το Sudak της Κριμαίας —τη Σουγδαία των Βυζαντινών (Val. Sandronskaja, σσ. 85-98)—, τη Χερσόνα (I. V. Sokolova, σσ. 99-111) και τη βόρεια Σερβία (Ljubomir Maksimović - M. Popović, σσ. 113-142), που έρχονται να προσθέσουν πολύτιμα πολεμοφόδια στο οπλοστάσιο της ιστορικής επιστήμης, της προσωπογραφίας και της εικονογραφίας. Σε αντιστάθμισμα μάλιστα προς τις συμβολές της C. Morrisson (Πρακτικά 1987), M. Oeconomides - M. Lykiardopoulou και T. Lounghis (Πρακτικά 1990) με την αρχαιογνωστική / αρχαιομετρική προσέγγιση του υλικού και σε αντιπαράθεση προς τις τεχνοϊστορικές ανακοινώσεις των V. Sandronskaja και W. Seibt (Πρακτικά 1987), ο τόμος των Πρακτικών της Μόσχας περιλαμβάνει (σσ. 1-17) και τα —εξαιρετικά ενδιαφέροντα— αποτελέσματα από τη στοιχειακή ανάλυση πλουσιότατης σειράς μολύβδινων σφρα-

γισμάτων.

Παρ' όλα αυτά, δυστυχώς η ποικιλία στην εισροή της πληροφόρησης είναι φαινομενική. Δύσκολα διαφεύγει την προσοχή του αναγνώστη και των τριών τόμων των Πρακτικών, το γεγονός ότι το εγχείρημα αγωνίζεται να υπερβεί (υπέρβαση) ένα τεχνητό σχήμα, όπου συνωστίζονται rapports, communications, αλλά και posters (για να χρησιμοποιηθεί και αυτός, ο τόσο προσφιλής στα τεχνοκρατικά συνέδρια, όρος). Ένα σχήμα που ανακυκλούται από συνάντηση σε συνάντηση και ήδη εμφανίζει τα συμπτώματα της κόπωσης μέσα από τις τάσεις μιας εμφανούς «περιοδικότητας» που μοιραία (ως επιστροφή ... στο μέλλον) παράγει επαναλήψεις (έστω και με τη μορφή συμπληρωμάτων) δημοσιευθέντων θεμάτων (πρβ. την περίπτωση των συμβολών του Ion Barnea στον πρώτο και τρίτο τόμο). Είναι λυπηρό αν ο θεσμός τελικά, με την πάροδο του χρόνου και την ενηλικίωσή του, αποδειχθεί ότι έχει ανάγκη αναβολικών για να διατηρήσει την πρωτοτυπία του —αυτή τουλάχιστον που υποσχέθηκε η Συνάντηση των Αθηνών με τις τρεις, διαυγείς και προκαθορισμένες στη σύλληψή τους, ενότητες.

Οι επιστημόνες και οι φόβοι που διατυπώθηκαν και εκφράστηκαν παραπάνω ένα μόνο λόγο ύπαρξης έχουν. Μία και μόνη έγνοια υπηρετούν. Την ευόδωση μιας προσπάθειας για την οποία καταβλήθηκαν τόσο κόποι.

Και βέβαια τα Πρακτικά των Συναντήσεων για τη Βυζαντινή Σφραγιστική θα πρέπει στο μέλλον να πληθύνουν —και τα σχετικά Συμπόσια να αυξηθούν, και όχι μόνο στο πλαίσιο των Διεθνών Συνεδρίων Βυζαντινών Σπουδών— ώστε να αποτελέσουν ένα υπεύθυνο σημείο αναφοράς για κάθε σοβαρό μελετητή. Θα πρέπει, ωστόσο, να καταστούν όχι μόνο μια τράπεζα δεδομένων και πληροφοριών, ή, όπως τελευταία αποφασίστηκε, και ένα πολύτιμο βοήθημα βιβλιογραφικής ενημέρωσης, αλλά, καλειδοσκόπιο των τάσεων της έρευνας, να μεθοδεύουν και τη στοιχειοθέτηση των απαραίτητων εκείνων προϋποθέσεων για τη σύνταξη συνθετικών εργασιών με ευρύτερους ορίζοντες.

Στα θεμέλια του οικοδομήματος για τη μελέτη της Βυζαντινής σιγιλλογραφίας, που έθεσαν οι αρχιμάστορες του είδους Schlumberger, Κωνσταντόπουλος, Lichachev, Laurent, Βεγλερής και τόσο άλλοι, που με αγάπη την προφύλαξαν από τις δυσμενείς επιπτώσεις της χρυσής βροχής των πολυποίκιλων γητεμάτων της μεγάλης τέχνης, ο νέος θεσμός καλείται να ανεγείρει στιβαρούς τοίχους που θα σηκώσουν την προστατευτική στέγη ενός ιδιόκτητου κτιρίου.

Νομισματικό Μουσείο
Αθήνα

Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Τὸ μοναστήρι τοῦ Τιμίου Προδρόμου («Σκήτη Βεροίας»), Πρακτικὰ Διημερίδας, Βέροια 27-28 Μαρτίου 1993, Βέροια 1994, σελ. 262.

Ο τόμος αυτός περιέχει έντεκα ανακοινώσεις και μία ομιλία που έγιναν στα πλαίσια Διημερίδας για τη Μονή του Τιμίου Προδρόμου στον Αλιάκμονα, τη γνωστή ως «Σκήτη της Βέροιας». Την πρωτοβουλία για τη διοργάνωση της συνάντησης είχε η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη της Βέροιας, ενώ ο εντωμεταξύ εκλιπών (27 Αυγούστου 1993) μητροπολίτης Βεροίας και Ναούσης κυρός Παύλος είχε αναλάβει την πνευματική και οικονομική κάλυψη της όλης εκδήλωσης. Έτσι, ως συνδιοργανωτής εμφανίζεται η Ιερά Μητρόπολις Βεροίας και Ναούσης, η οποία ανέλαβε και τη δημοσίευση των Πρακτικών στη σειρά των εκδόσεών της, με αρ. 25.

Στην αρχή του τόμου παρατίθενται η προσφώνηση του μητροπολίτη και ο χαιρετισμός του προέδρου της Εφορείας της Βιβλιοθήκης, του γνωστού ιστορικού κ. Γ. Χιονίδη, και ακολουθούν οι έντεκα ανακοινώσεις της πρώτης μέρας της συνάντησης. Τα θέματα των ανακοινώσεων ήταν ποικίλα, όπως φαίνεται από την απλή καταγραφή των περιεχομένων (οι τίτλοι μεταφέρονται ως έχουν):

Πρωτοπρ. Θ. Ζήσης, «Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς. Ἡ σπουδαιότης τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου του» (σσ. 23-40)· Πορφύριος μοναχός Σιμωνοπετρίτης, «Μεγάλοι Γέροντες τῆς Σκήτης» (41-62)· Β. Φανουργάκης, «Ὁ χρόνος ἀσχίσεως τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμά στή Σκήτη τοῦ Τιμίου Προδρόμου Βεροίας» (63-70)· Γ. Στογιόγλου, «Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου γιὰ τὴ Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη) Βεροίας» (71-97)· Κ. Χααραλαμπίδης, «Ἡ παράσταση τῆς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸ παρεκκλήσιον Μεταμόρφωσης Σωτήρα τῆς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου στὴν περιοχὴ τοῦ Ἐλιάκμονα» (99-104)· Σ. Κίσσας, «Ὁ μοναχισμὸς στή Σκήτη Βεροίας στὰ βυζαντινὰ χρόνια» (105-111)· Π. Πυρινός, «Ἀνέκδοτα στοιχεῖα γιὰ τὴ Μονὴ Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη Βεροίας) (1825-1922)» (113-117)· Σ. Πασχαλίδης, «Ἄγιοι συνδεόμενοι μὲ τὴ Σκήτη Βεροίας καὶ τὴν ἐν αὐτῇ Μονὴ Τιμίου Προδρόμου» (119-140)· Α. Κραλίδης, «Ἡ Ἱερά Μονὴ Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη Βεροίας) στὰ πλαίσια τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κ.Β.Ε. «Τὰ μοναστήρια τῆς Μακεδονίας»» (141-159)· Δ. Παπάζης, «Ἡγούμενοι καὶ ἀδελφοὶ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη) Βεροίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας» (161-191)· Α. Πάπαρη, «Μακεδονικὴ μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ: Μονὴ Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη Βεροίας). Ἀποτύπωση - Ἀνάλυση - Τεκμηρίωση» (193-254)· ο τόμος κλείνει με το κείμενο της ομιλίας του κ. Γ. Μαντζαρίδη, που έγινε στον ναὸ της Μονῆς τη δευτέρα μέρα της συνάντησης, με θέμα «Ἡ κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ κατὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ» (255-260).

Από τις παραπάνω ανακοινώσεις οι περισσότερες αναφέρονται σε γνωστά θέματα και δεν μπορούν να χαρακτηριστούν πρωτότυπες· πρόκειται μάλλον για διαλέξεις που απευθύνονται στο ευρύτερο κοινό. Οι ανακοινώσεις που δεν ανήκουν στην κατηγορία αυτή, που έχουν δηλαδή χαρακτήρα πρωτοτυπίας και

προσφέρουν νέα στοιχεία τα οποία διευρύνουν τις γνώσεις μας για την ιστορία της Σκήτης της Βέροιας, είναι οι ανακοινώσεις του π. Πορφυρίου, του κ. Πυρινού, της κ. Πάπαρη (με πλούσιο φωτογραφικό υλικό και αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις) και, ενμέρει, του κ. Παπάζη.

Αυτό που έχει σημασία, όμως, δεν είναι τόσο ο επιστημονικός ή μη χαρακτήρας των ανακοινώσεων, αλλά το γεγονός ότι για πρώτη φορά πραγματοποιήθηκε συμπόσιο με θέμα τη Σκήτη της Βέροιας, που έχει να επιδείξει συνεχή λειτουργία και ιστορία επτά αιώνων. Είναι χρήσιμο να γίνονται τέτοιες εκδηλώσεις, με τις οποίες προβάλλονται σημαντικά μοναστικά κέντρα με πλούσια προσφορά. Αξίζουν, επομένως, συγχαρητήρια στους διοργανωτές της Διημερίδας τόσο για την πραγματοποίησή της όσο και για τη δημοσίευση των Πρακτικών σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Στο σημείο αυτό, όμως, δεν μπορεί να μην επισημάνει κανείς, χωρίς να χρειάζεται να υπεισέλθει σε λεπτομέρειες, ότι η επιμέλεια για την εκτύπωση του τόμου (το όνομα του επιμελητή δεν μνημονεύεται) ήταν πρόχειρη και ανεπαρκής. Ο αναγνώστης, και όχι μόνο ο προσεκτικός, ενοχλείται συχνά από τις κάθε μορφής τυπογραφικές ή άλλες αβλεψίες (ευτυχώς εύκολα αναγνωρίσιμες), πράγμα που αποβαίνει σε βάρος των επιμέρους ανακοινώσεων.

Η ακροτελεύτια αυτή παρατήρηση δεν μπορεί και δεν πρέπει να σταθεί εμπόδιο στην επιθυμία των διοργανωτών, που είναι και δική μας ευχή, ο ανά χειράς τόμος να αποτελέσει αφορμή για περαιτέρω έρευνα της ιστορίας της Σκήτης και της γύρω περιοχής.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

Elena Frangakis-Syrett, The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, (1700-1820), Athens, Centre for Asia Minor Studies, 1992, σελ. XIX, 375.

Η μελέτη της κ. Ελ. Φραγκάκη-Syrett αρθρώνεται σε οκτώ κεφάλαια, των οποίων προηγούνται οι απαραίτητοι Πίνακες και έπονται τα Παραρτήματα, η Βιβλιογραφία και το Ευρετήριο.

Στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης (σσ. 1-22) επιχειρείται αδρή περιγραφή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τον 18ο αι., και ιδιαίτερα των οικονομικών συνθηκών (του «οικονομικού περιβάλλοντος»: economic context). Συγκεκριμένα, παρέχονται βασικές και γνωστές πληροφορίες σχετικά με την οργάνωση του οθωμανικού οικονομικού-κοινωνικού συστήματος και την εξέλιξή του από τον 13ο αι. και μετά. Η συγγρ. θεωρεί ως βασικούς σταθμούς της εξέλιξης αυτής τις μεταρρυθμίσεις του Σουλεϊμάν Α΄ του Μεγαλοπρεπούς στα μέσα του 16ου αι., καθώς και τις διεθνείς εξελίξεις του ίδιου αιώνα, με έμφαση στη λεγόμενη «επανάσταση των τιμών». Εδώ γίνεται ιδιαίτερη μνεία των αποτυχη-

μένων προσπαθειών της οθωμανικής κυβέρνησης να ελέγξει τον εισαγόμενο πληθωρισμό με παρεμβάσεις νομισματοπιστωτικές. Στη συνέχεια σημειώνονται τα προβλήματα της οθωμανικής διοίκησης και οικονομικής οργάνωσης, που δημιουργούσαν οι ισχυρές κεντρόφυγες δυνάμεις των επαρχιών, ενισχυόμενες και από τα στρατιωτικά προβλήματα της αυτοκρατορίας. Όλα αυτά επέδρασαν αρνητικά στις οικονομικές εξελίξεις, ενώ οι οικονομικοί δεσμοί με τη Δύση έδωσαν ώθηση σε ορισμένες περιοχές, μεταξύ των οποίων και η Σμύρνη. Τελικά, η οθωμανική οικονομία, συνολικά, προσδέθηκε στο άρμα των ισχυρών δυτικών οικονομιών της εποχής (της γαλλικής, της αγγλικής και της ολλανδικής), με κύριο ρόλο την προμήθεια σ' αυτές πρώτων και ημικατεργασμένων υλών, ιδίως βαμβακιού και μεταξιού, και την παράλληλη απορρόφηση προϊόντων της εξελισσόμενης ευρωπαϊκής βιομηχανίας. Σημειώνεται εδώ και τονίζεται η βασική ιδιαιτερότητα, εμφανής άλλωστε στις περιφερειακές οικονομίες της εποχής, ως προς τον αναστραμμένο ρόλο της εγχώριας παραγωγής στην οθωμανική και την ευρωπαϊκή αγορά. Ιδιαίτερα κατά το β' μισό του 18ου αι., παρόλο που οι δυτικές εισαγωγές στη Σμύρνη εμφάνιζαν πραγματική αύξηση, οι εξαγωγές εξακολουθούσαν να έχουν το προβάδισμα. Κατά τον ίδιο αιώνα η Σμύρνη απέβη το κύριο οθωμανικό λιμάνι και ο ρυθμιστής του εμπορίου με τη Δύση. Επισημαίνεται ακόμη ο ρόλος του χρήματος ως εμπορεύματος και στη Σμύρνη, καθώς και η θέση της πόλης στο εμπορικό και το πιστωτικό δίκτυο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Το δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης (σσ. 23-41) αναφέρεται στην πόλη-λιμάνι της Σμύρνης κατά τον 18ο αι. Αρχικά επισημαίνεται η καλή γεωγραφική θέση και η πλευσιμότητα του λιμανιού, παράγοντες σημαντικοί και οι δύο για το εμπόριο, και τοποθετείται η ανάπτυξη της Σμύρνης ως εμπορικού κέντρου στις αρχές του 16ου και ιδιαίτερα στις αρχές του 17ου αι. Από τους παράγοντες της ανάπτυξης αυτής η συγγρ. θεωρεί ως σημαντικότερο την εγκατάσταση ευρωπαϊκών προξενικών αποστολών, οι οποίες διέπονταν από τις γνωστές διομολογήσεις και όχι από τις ισχύουσες τοπικές ρυθμίσεις. Σημαντικός παράγοντας θεωρείται επίσης η αυτοκρατορική πολιτική, η οποία κατέστησε (για ευνόητους λόγους) τη Σμύρνη τη μοναδική επίσημη πύλη του διεθνούς εμπορίου, σε βάρος άλλων λιμανιών και ιδίως της Χίου. Η μεγίστη ακμή της πόλης ως εξαγωγικού κέντρου τοποθετείται στο β' μισό του 18ου αι., οπότε και ισχυροποιείται το απαραίτητο δίκτυο και οι συνακόλουθοι μηχανισμοί. Θεωρούμενη ως το καλύτερο λιμάνι του κόσμου και σε μικρή σχετικά απόσταση από την έδρα της κεντρικής διοίκησης, πρόσφερε και άλλα σημαντικά πλεονεκτήματα στους ευρωπαίους εμπόρους. Σ' αυτά η συγγρ. προσθέτει ακόμη το εσωτερικό οδικό δίκτυο, δηλ. τους δρόμους των χαραβανιών, που έφεραν το περσικό μετάξι και έβηταν στη διάθεση των εμπόρων ένα περίπλοκο πιστωτικό δίκτυο. Έτσι οδηγούνταν στη Σμύρνη και το μετάξι της Προύσας και το αιγόμαλλο της Άγκυρας, ενώ η οθωμανική πολιτική παρείχε, από τα τέλη του 17ου αι., ειδικά κίνητρα για την εξαγωγή τους από το λιμάνι αυτό. Από την άλλη, η πόλη και η περιοχή της, από τις πιο αναπτυγμένες οικονομικές ζώνες της αυτοκρατορίας, αποτελού-

σαν καλή αγορά για τα ευρωπαϊκά βιομηχανικά προϊόντα. Σημαντικές διευκολύνσεις προσέφεραν ακόμη στους ξένους εμπόρους η ιδιαίτερη θρησκευτική ανοχή, η κοινωνική οργάνωση, η οικιστική δομή, η πνευματική ζωή και οι δυνατότητες άνετης και ασφαλούς εγκατάστασης. Αποτέλεσμα όλων αυτών, καταλήγει η συγγρ., ήταν να ξεπεράσει η Σμύρνη όλα τα άλλα οθωμανικά λιμάνια στο εμπόριο με τη Δύση.

Καρπός κυρίως αρχειακής έρευνας είναι το τρίτο κεφάλαιο (σσ. 43-74), με θέμα τις «περιβαλλοντικές και κοινωνικές συνθήκες» της Σμύρνης του 18ου αι. Επισημαίνονται δηλ. εδώ και αναλύονται κυρίως οι δυσμενείς παράγοντες για την οικονομία της πόλης. Στις «περιβαλλοντικές συνθήκες», ό,τι δεν μπορούσε εύκολα ή καθόλου να ελέγξει ο άνθρωπος, κατατάσσονται η πανούκλα, οι σεισμοί και οι πυρκαγιές, ενώ ως «κοινωνικές» θεωρούνται οι στάσεις και οι άλλες τοπικές ταραχές, οι πόλεμοι, η δράση των πειρατών και των κουρσάρων. Για όλα αυτά, με βάση τα γαλλικά και αγγλικά αρχεία και τις καταγραφές των συγχρόνων περιηγητών, η συγγρ. παρέχει αξιόλογη πληροφόρηση. Η πανούκλα, π.χ., έπληξε αρκετά συχνά τη Σμύρνη κατά τον 18ο αι., είτε με επιδημική μορφή, την οποία ευνοούσαν οι κλιματολογικές συνθήκες (σημειώνεται η επιδημία που διήρκεσε 16 ολόκληρα χρόνια, 1757-1772), είτε ως μεταφερόμενη από την Κωνσταντινούπολη (1754), την Αλεξάνδρεια (1748, 1792) ή το εσωτερικό της Μ. Ασίας. Η πανούκλα, περισσότερο από καθετί άλλο, προξενούσε μεγάλα δημογραφικά κενά και πληθυσμιακές διακυμάνσεις, αλλά και δημιουργούσε σοβαρότατα προβλήματα στη διεξαγωγή του εμπορίου, καθώς οι ευρωπαίοι ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητοι και προσεκτικοί. Οι πιο καταστροφικοί σεισμοί συνέβησαν κατά την εκατονταετία 1650-1750, ενώ μετά η δράση τους, όπως και της πανούκλας, μειωνόταν. Η ζημιογόνος επίδραση των σεισμών ήταν άλλωστε ιδιαίτερα σημαντική, καθώς έπληττε τις λιμενικές και εμπορικές εγκαταστάσεις, παρόλο που ορισμένοι τομείς, όπως ο κατασκευαστικός ή της έγγειας παρουσίας, ευνοήθηκαν από αυτούς. Οι πυρκαγιές επίσης, και όχι μόνο αυτές που ακολουθούσαν τους σεισμούς, έπληξαν τη Σμύρνη ιδίως κατά το α' μισό του 18ου αι. Στη συνέχεια παρατίθενται πληροφορίες για τα προβλήματα από τις κοινωνικές ταραχές (ιδίως εκείνες που προκαλούσε μια ομάδα εξόριστων ζακυνθίων), από τους πολέμους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με την Περσία και την Ευρώπη, από τη δράση των πειρατών και των κουρσάρων.

Μεγαλύτερη έκταση καταλαμβάνει το τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 75-118), για τους ευρωπαίους και τους οθωμανούς εμπόρους. Από τους πρώτους, κύρια θέση κατέχουν, ασφαλώς, οι γάλλοι, οι άγγλοι και οι ολλανδοί έμποροι, των οποίων η παρουσία και η δραστηριότητα καθορίζονταν κυρίως από τις διμερείς συμφωνίες, τις γνωστές διομολογήσεις. (Δεν γνωρίζω πού στηρίζει η συγγρ. την άποψη ότι οι πρώτες διομολογήσεις μεταξύ Οθωμανικής αυτοκρατορίας και Γαλλίας ήταν εκείνες του 1569, που υπογράφηκαν από τον Σελίμ Β' και τον Κάρολο Θ'· είναι γνωστό ότι είχαν προηγηθεί οι συμφωνίες του 1536, υπογραμμένες από τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή και τον Φραγκίσκο Α'). Στη συνέχεια περιγράφεται η θέση, η οργάνωση και η δραστηριότητα των άγγλων

εμπόρων στη Σμύρνη, μετά τον 16ο αι., με σημείο αναφοράς την περιώνυμη Levant Company των γάλλων εμπόρων κατά τον 18ο αι. και μέχρι το τέλος της ναπολεόντειας εποχής, με έμφαση κυρίως στα κατά καιρούς διοικητικά και οργανωτικά μέτρα των γαλλικών και των οθωμανικών αρμόδιων αρχών των ολλανδών εμπόρων, τέλος, από τις αρχές του 17ου αι., με ιδιαίτερη μνεία στις αγγλο-ολλανδικές σχέσεις και στον ανταγωνισμό ολλανδών και ελλήνων εμπόρων κατά το β' μισό του 18ου αι. Όσο για τους οθωμανούς εμπόρους, τονίζεται η παρουσία και η δράση των μη μουσουλμάνων, δηλ. των Εβραίων, των Αρμενίων και των Ελλήνων (μάλλον από παραδρομή τέθηκε ως τίτλος της σχετικής ενότητας: «A. The non-Muslim communities», αφού δεν ακολουθείται από κάποιο «B»): η έμφαση εδώ δίδεται στη θέση όλων αυτών στο διεθνές εμπόριο της Σμύρνης και στα συναφή προβλήματα των σχέσεών τους με τους ευρωπαίους. Η συγγρ. επιμένει ιδιαίτερα στην παρουσία και τη θέση των ελλήνων εμπόρων, στον σχηματισμό των αρχικών τους κεφαλαίων με την κούρσα και την πειρατεία, στην οργάνωσή τους και στην ευτυχή γι' αυτούς συγκυρία των ναπολεόντειων πολέμων και των ναυτικών αποκλεισμών, στην απαρίθμηση των μεγαλύτερων ελληνικών εμπορικών οίκων της Σμύρνης. Μικρότερη, όπως φαίνεται, ήταν η δράση των τούρκων εμπόρων, καθώς οι Τούρκοι είχαν περισσότερες δυνατότητες επιλογής και άλλων επικερδών δραστηριοτήτων. Ωστόσο, η συγγρ. δέχεται ότι η μειωμένη παρουσία τούρκων εμπόρων μπορεί απλώς να σημαίνει λιγότερες άμεσες επαφές με τους ευρωπαίους και επομένως ασθενέστερα ίχνη στις πηγές που η ίδια χρησιμοποιεί, δηλ. τα ευρωπαϊκά αρχεία.

Τα επόμενα τέσσερα κεφάλαια (5-8) της μελέτης θα μπορούσαν να συναποτελούν ένα δεύτερο μέρος, καθώς πραγματεύονται ζητήματα διεξαγωγής του εμπορίου. Το πρώτο από αυτά, το κεφάλαιο 5 (σσ. 119-154) αφορά στο εμπόριο με τη Γαλλία στο διάστημα 1700-1820 (μάλλον εσφαλμένα αναγράφεται στα «μπαλκόνια» η χρονολογία 1780-1820). Κεντρικά ζητήματα του κεφαλαίου αποτελούν η μονοπώληση από τη Σμύρνη των γαλλο-οθωμανικών εμπορικών σχέσεων, η παρακολούθηση και η ερμηνεία της πορείας των, η παρουσίαση των σχετικών γαλλικών πηγών. Ιδιαίτερη βαρύτητα αποδίδεται στο ζήτημα του εμπορίου χρήματος, καθώς η Μασσαλία έχανε τον κυρίαρχο ρόλο της στο γαλλο-οθωμανικό εμπόριο με βάση τη βιβλιογραφία και το αρχαιακό υλικό, η συγγρ. προβαίνει εδώ σε αξιολογικές παρατηρήσεις και διαπιστώσεις.

Το εμπόριο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με όλες τις άλλες, πλην της Γαλλίας, χώρες της Δ. Ευρώπης είναι το θέμα του κεφαλαίου 6 (σσ. 155-187). Αναφέρονται εδώ κυρίως η Αγγλία και η Ολλανδία και, περί τα τέλη του 18ου αι., με τις ανακατάξεις της γαλλικής επανάστασης και της ναπολεόντειας περιόδου, διάφορα ιταλικά κράτη και οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Οι σχετικές αναφορές καλύπτουν ολόκληρο τον 18ο αι. και όχι το τελευταίο του τέταρτο, όπως δηλώνει ο τίτλος του κεφαλαίου (Trade with Western Europe, 1775-1820), οι χρονικές τομές του οποίου μάλλον οφείλονται σε καθαρά τεχνικούς λόγους, όπως είναι η ύπαρξη ή όχι στατιστικών στοιχείων στις αρχειακές πηγές. Και στο κεφάλαιο αυτό η συγγρ. λαμβάνει σοβαρά υπόψη τις

ευρωπαϊκές και διεθνείς οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις για την ερμηνεία των διακυμάνσεων και των συγκρούσεων που εμφανίζει η δράση των ευρωπαϊών εμπορών στη Σμύρνη.

Τα δύο τελευταία κεφάλαια της μελέτης καταγράφουν και μελετούν τις εισαγωγές (κεφ. 7, σσ. 189-214) και τις εξαγωγές (κεφ. 8, σσ. 215-247). Από την αρχή επισημαίνεται, ή μάλλον υπενθυμίζεται, ότι η Σμύρνη, ως «αναπόσπαστο τμήμα της οθωμανικής οικονομίας», εξήγε στη Δύση πρώτες ύλες και είδη διατροφής και εισήγε από αυτήν υφάσματα και άλλα βιομηχανικά προϊόντα, καθώς και είδη από τις αποικίες. Με βάση κυρίως αρχειακό υλικό, η συγγρ. παρακολουθεί την πορεία των εισαγωγών (των υφασμάτων, του καφέ και της ζάχαρης, των βαφικών υλών) και των εξαγωγών (νήματος από αιγόμαλλο, μεταξιού, βαμβακιού και βαμβακερού νήματος, μαλλιού, βιοτεχνικών προϊόντων). Με βασικό εργαλείο τους πίνακες και τα φροντισμένα διαγράμματα παρακολουθείται ο όγκος και η αξία των εισαγομένων και εξαγομένων, ενώ καταβάλλεται προσπάθεια να ερμηνευθούν οι διακυμάνσεις.

Σημαντικό μέρος του βιβλίου καταλαμβάνουν τα Παραρτήματα (σσ. 249-333), η Βιβλιογραφία (σσ. 335-360) και το Ευρετήριο (σσ. 361-375). Στα πέντε Παραρτήματα (Α-Ε), ιδιαίτερα, δημοσιεύεται πλήθος πινάκων από τα γαλλικά κυρίως αρχεία, στα στοιχεία των οποίων στηρίζονται τα διαγράμματα και οι επιμέρους πίνακες που εκπονεί η συγγρ. για να δείξει και να αναλύσει την πορεία διαφόρων μεγεθών. Στην εκτεταμένη Βιβλιογραφία αναγράφονται οι αρχειακές μονάδες, κυρίως γαλλικές, που ερευνήθηκαν, τα περιηγητικά και άλλα σύγχρονα κείμενα που χρησιμοποιήθηκαν, καθώς και τα νεότερα βοηθήματα (μελέτες, άρθρα και διατριβές). Ας μου επιτραπεί να παρατηρήσω εδώ ότι πολλές από τις διδακτορικές διατριβές που αναφέρονται στη Βιβλιογραφία δεν είναι, κατ' ανάγκη, αδημοσίευτες, όπως σημειώνεται.

Η συγγρ. ασχολείται εδώ και μια δεκαετία τουλάχιστο με τη Σμύρνη και τα θέματα που αποτελούν τα κεφάλαια και του παρόντος βιβλίου της. Τα αποτελέσματα των ερευνών της έχουν δημοσιευθεί κατά καιρούς σε πρακτικά συνεδρίων και περιοδικά. Είναι, λοιπόν, κατά τεκμήριο ειδική να αναλύσει και να παρουσιάσει συνθετικά τα σχετικά ζητήματα. Επιπλέον, στα θετικά προσμετράται ασφαλώς και το ότι δεν θεωρεί το εμπόριο ως δραστηριότητα απλώς και μόνο οικονομική και έτσι πλαισιώνει τον προβληματισμό της με θέματα πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας, στα οποία και προσδίδει ιδιαίτερο βάρος και σημασία.

Ως προς τις χρονικές τομές της μελέτης της, τουλάχιστο όπως δηλώνονται στον τίτλο, θα μπορούσε να εκφράσει κανείς κάποιες επιφυλάξεις. Ενώ, δηλαδή, δικαιολογείται ο *terminus ante*, το 1820, με το τέλος της ναπολεόντειας εποχής, αλλά και τις ευρύτερες μετέπειτα ανακατατάξεις στον ελλαδικό χώρο, δεν φαίνεται να γίνεται το ίδιο και με τον *terminus post*, το 1700. Η ημερολογιακή αρχή του 18ου αι. δεν μπορεί να σημαίνει και πολλά ως ιστορική τομή, και μάλιστα σε θέματα οικονομικής ιστορίας. Άλλωστε και η ίδια η συγγρ. μάλλον προβληματίστηκε, όταν στις προγενέστερες εργασίες της για τη Σμύρνη του

18ου αι. θέτει το χρονικό αυτό όριο στα 1690, στα 1695 ή αποφεύγει να το αναφέρει. Αν θέλει κανείς να θέσει χρονικές τομές, πρέπει, νομίζω, και να τις δικαιολογεί με πειστικότητα, χωρίς καθόλου να κινδυνεύει να θεωρηθεί σχολαστικός.

Η κ. Φραγκάκη-Syrett με την παρούσα μελέτη της παρουσιάζει συνθετικά όσα κατά καιρούς είχε διατυπώσει, πλουτίζοντάς τα, βέβαια, με νέα στοιχεία και πληροφορίες από τη βιβλιογραφία και τις αρχειακές της αναζητήσεις. Με βάση τα νέα αυτά στοιχεία, κυρίως από τα γαλλικά αρχεία του Παρισιού και της Μασσαλίας, θα μπορούσε η μελέτη της να είχε ίσως κάποιον άλλο τίτλο, πιο κοντά στις εμπορικές σχέσεις της Σμύρνης με τη Γαλλία, κατά πρώτο λόγο, και την Αγγλία. Δεν γνωρίζω πόσο προσπελάσιμα είναι, ή αν υπάρχουν, τα αντίστοιχα τουρκικά αρχεία. Οι πληροφορίες τους όμως θα ήταν απαραίτητες για να διερευνηθεί το θέμα σε όλες του τις πτυχές. Από την άποψη αυτή η συγγρ. μάλλον δεν έχει πει την τελευταία της λέξη.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Γ. Α. ΣΙΟΡΟΚΑΣ

Νεοκλής Καζάζης, Η Γαλλική Επανάσταση, Μέρος Έκτον, Εισαγωγή - έκδοση χειμένου - σχόλια Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, Αθήνα, Τροχαλία, 1993, σελ. 222.

Ιστορικοί και θεωρητικοί της πολιτικής σκέψης του 19ου αιώνα θα ανακαλύψουν μια ενδιαφέρουσα ιστορική και φιλοσοφική προβληματική —μοναδική ίσως για τη νεοελληνική ιστοριογραφία της εποχής αυτής— για τη Γαλλική Επανάσταση και το επαναστατικό γενικότερα φαινόμενο στο βιβλίο *Η Γαλλική Επανάσταση* του Νεοκλή Καζάζη, το οποίο εκδόθηκε σχετικά πρόσφατα με εκτενή και εμπεριστατωμένη εισαγωγή και σχόλια από τη Ρωξάνη Αργυροπούλου, ερευνήτρια του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Ο όγκος του χειρογράφου δεν κατέστησε δυνατή την έκδοση ολόκληρου του έργου, αλλά μόνο του βου μέρους του, το οποίο είναι και το σημαντικότερο. Η μακρά και γόνιμη αναστροφή της επιμελήτριας του τόμου με τη νεοελληνική διάνοηση της έδωσε τη δυνατότητα μιας σε βάθος ανάλυσης και ερμηνείας όλων των πληροφοριών που ενυπάρχουν σ' αυτό καθώς και τη διερεύνησή τους στο πλαίσιο της ιστορίας των ιδεών.

Ο Νεοκλής Καζάζης αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση Έλληνα διανοουμένου, του οποίου η προσωπικότητα και το έργο καθορίζονται από διπολικότητα επιδράσεων και προβληματισμών που συνδέονται αφενός με την πολιτική και ιστορική προοπτική της διάνοησης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και αφετέρου με τον πολιτισμικό και ιδεολογικό συγκρητισμό της δυτικής σκέψης και του πολιτισμού, που αποτελούν πηγή έμπνευσης και έναυσμα κριτικής αποτίμησης ιστορικών φαινομένων και πολιτικών γεγονότων σημαντικής υφής

και πολλαπλού ενδιαφέροντος για πολλούς Έλληνες διανοούμενους του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Ο Ν. Καζάζης υπήρξε καθηγητής της φιλοσοφίας του δικαίου και της πολιτικής οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Προσωπικότητα ισχυρή, που κυριάρχησε στην πνευματική και πανεπιστημιακή ζωή της νεότερης Ελλάδας, υπερασπίστηκε με πάθος τα εθνικά θέματα. Ο Ν. Καζάζης υπήρξε ιστορικός *par excellence* της Γαλλικής Επανάστασης και συνάμα υποστηρικτής του ελληνικού πνεύματος. Το ενδιαφέρον του για τη διερεύνηση και ερμηνεία του επαναστατικού φαινομένου αλλά και των κοινωνικών, ιστορικών και ιδεολογικών προβλημάτων που συνδέονται μ' αυτό και το κράτος γενικότερα συνδέεται άμεσα με τις επιδράσεις που έχει υποστεί από τον καντιανισμό, τον εγελιανισμό και τον θετικισμό, κυρίως όμως από το ιδεολογικό ρεύμα που προέκυψε από την ιστοριοφιλοσοφική Σχολή του Δικαίου του Krause. Η τελευταία διαμορφώθηκε από Γερμανούς διανοούμενους οι οποίοι θεωρούσαν πως θα επιτύγχαναν την εθνική αναγέννηση και τον εκσυγχρονισμό της χώρας τους με την από καθέδρας διδασκαλία και τον έλεγχο των πολιτικών και ιδεολογικών μηχανισμών. Στο πλαίσιο αυτό είναι δυνατόν να ιδωθεί και το έντονο ενδιαφέρον του Ν. Καζάζη για τα εθνικά προβλήματα του Νεότερου Ελληνισμού, όπως το Μακεδονικό Ζήτημα και η υπόθεση του αλυτρωτισμού, καθώς και η εκ μέρους του προβολή της ελληνικής ιδέας και του υπερεθνικού χαρακτήρα της.

Η ενασχόληση του Καζάζη με το θέμα της Γαλλικής Επανάστασης, αποτέλεσμα τόσο των επιδράσεων που είχε υποστεί όσο και προσωπικού ενδιαφέροντος και προβληματισμού, υπήρξε συνεχής, αν λάβουμε υπόψη μας ότι το 1887 εκδίδεται το εναρκτήριο μάθημά του στη Νομική Σχολή Αθηνών με θέμα *Αι πολιτικάί θεωρίαι της Γαλλικής Επαναστάσεως και η ιστορική Σχολή του Δικαίου*. Η Γαλλική Επανάσταση, που αντιμετωπίζεται απ' αυτόν ως φαινόμενο με μακρά διάρκεια, απασχολεί τον Καζάζη συστηματικά, όπως τονίζει στην Εισαγωγή της η κ. Αργυροπούλου (σ. 14): «Στους πανεπιστημιακούς του λόγου, στα συγγράμματά του της φιλοσοφίας του δικαίου και της πολιτικής οικονομίας, στα μελετήματά του για την επιστήμη της ιστορίας αλλά και στις εργασίες του που αφιέρωσε στο φαινόμενο της Γαλλικής Επαναστάσεως, το 1789 αποτελεί σταθερό ορόσημο του ιστορικού γίνεσθαι της ανθρωπότητας. Επίσης, οι πολιτικές εξελίξεις της εποχής του, που σημαδεύτηκαν από τις επαναστάσεις στα χρόνια 1830, 1848, 1870 αλλά και 1917 ερμηνεύονται στα έργα του πάντοτε με σημείο αναφοράς τη γαλλική επαναστατική εμπειρία». Το ενδιαφέρον βέβαια του Καζάζη για την επαναστατική εμπειρία του 1789 και το επαναστατικό γενικότερα φαινόμενο τον κατευθύνει σε μια εμβριθή και διεισδυτική ανάλυση τόσο διαφόρων επιπέδων γνώσης όσο και πολιτικών και κοινωνικών ιδεών και νοοτροπιών και πηγάζει από τον φιλελευθερισμό του ο οποίος, όπως επισημαίνει η κ. Αργυροπούλου (Εισαγωγή, σσ. 14-15) αντικατοπτρίζει τις επιδιώξεις και τους πόθους των Ελλήνων διανοουμένων οι οποίοι μετά το 1870 επιδίωκαν τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, την οργάνωση κράτους δικαίου και την εξυγίανση της πολιτικής ζωής.

Ο προβληματισμός ωστόσο του Ν. Καζάζη για την Γαλλική Επανάσταση

και το επαναστατικό φαινόμενο αποτυπώνεται συστηματικά, με ιστορική μέθοδο και ψυχολογική προσέγγιση των φαινομένων που διερευνά, στο ογκωδέστατο χειρόγραφο του *Η Γαλλική Επανάσταση*, το οποίο ανήκει σήμερα στον κ. Θ. Αναγνωστόπουλο-Παλαιολόγο. Το σημαντικότερο τμήμα του, όπου επιχειρείται απολογισμός της Γαλλικής Επανάστασης, ψυχολογική ανάλυσή της και κριτική της αποτίμηση έρχεται, όπως σημειώσαμε και παραπάνω, στο φως της δημοσιότητας με την παρούσα έκδοση. Ο προβληματισμός του νεοέλληνα διανοούμενου εκτίθεται σε 1007 χειρόγραφα φύλλα, γραμμένα στην πλούσια στην απόδοση εννοιών καθαρεύουσα της εποχής. Η συγγραφή του κειμένου αυτού, από πληροφορίες που δίνονται σ' άλλο έργο του, απασχολεί τον Ν. Καζάζη ήδη από το 1880, άσχετα αν το έργο φέρει χρονολογία περάτωσης το 1915. Στο συνθετικό αυτό έργο ο Ν. Καζάζης, συνδυάζοντας την αφήγηση με την εξήγηση, επιχειρεί (α) θεωρητική αντιμετώπιση και ανάλυση των απαρχών του επαναστατικού πνεύματος στη δυτική Ευρώπη από τον Μεσαίωνα και εντεύθεν· (β) διερεύνηση των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων που συνετέλεσαν στην έκρηξη της επανάστασης στη Γαλλία· (γ) ανάλυση της ιδεολογίας του Παλαιού Καθεστώτος, που προετοίμασε την επανάσταση, και συνάμα ψυχολογική ερμηνεία της συμπεριφοράς των κοινωνικών ομάδων της εποχής που σημάδεψαν την εξέλιξη της επανάστασης· (δ) κριτική του βοναπαρτισμού, ο οποίος οδήγησε, κατ' αυτόν, σε αποτυχία τη Γαλλική Επανάσταση, και θετική αποτίμηση της Παλινόρθωσης· (ε) Ερμηνεία των αποτελεσμάτων και αποτίμηση των πολιτικών και ιδεολογικών προεκτάσεων της Γαλλικής Επανάστασης στον 19ο αιώνα. Η εξιστόρηση των γεγονότων της Γαλλικής Επανάστασης και όσων προηγούνται και έπονται αυτής παρέχει τη δυνατότητα στον Ν. Καζάζη να προβεί σε κρίσεις και αναλύσεις προσωπικές οι οποίες έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον αναγνώστη και τον μελετητή της περιόδου αυτής. Η αφήγηση των επαναστατικών γεγονότων τον ωθεί σε κριτική αποτίμηση αυτών και των προσώπων που εμπλέκονται στη δίνη τους, αποτίμηση που έχει ιδιαίτερη αξία, αν λάβουμε υπόψη ότι απομακρύνεται συχνά από τις γνωστές γαλλικές ιστορίες που αναφέρονται σ' αυτά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, όπως επισημαίνει η κ. Αργυροπούλου, η ενασχόληση αυτού με το θέμα της κοινής γνώμης που σχετίζεται με το θέμα των συλλογικών συμπεριφορών και η προβολή του θέματος του αντίκτυπου που είχαν τα επαναστατικά γεγονότα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες.

Στην εισαγωγή που προτάσσεται του κειμένου η κ. Αργυροπούλου κατορθώνει με επιδεξιότητα, μεθοδικότητα και αποτελεσματικότητα να κυριαρχήσει στο πλήθος πληροφοριών και απόψεων που εκφράζονται στο πόνημα του Ν. Καζάζη, να τον σχιαγραφήσει ως ιστορικό της Γαλλικής Επανάστασης, και να αναλύσει σε ιδιαίτερες θεματικές κατηγορίες το επαναστατικό φαινόμενο, την επαναστατική ιδέα και τις προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1789. Γνώστης του αντικειμένου αυτού, που συνδέεται τόσο με τις διεργασίες έκφανσης του επαναστατικού φαινομένου που κυριαρχεί στον 18ο αιώνα και εκτείνεται σ' όλη τη διάρκεια του 19ου η κ. Αργυροπούλου αναλύει την επαναστατική ιδεολογία και παρουσιάζει αναλυτικά τις ερμηνείες του Ν. Καζάζη για τη Γαλλική Επανά-

σταση και τις πηγές τους (Hegel, Ιστορική Σχολή του Δικαίου, Θεολογική Σχολή του Δικαίου του Krause, Burke, Fichte, Quinet, Mme de Staël, Alexis de Tocqueville, H. Taine, B. Constant, E. Renan και, κυρίως, Thiers), προς τις οποίες ο Ν. Καζάζης στρέφεται συχνά με κριτική διάθεση, δίνοντας το στίγμα της προσωπικής του σχέσης και κρίσης. Όπως επισημαίνει η κ. Αργυροπούλου, «Στον Καζάζη συνυπάρχουν δύο ρεύματα της ιστοριογραφίας για την Γαλλική Επανάσταση: από την μια μεριά έχουμε πολεμική εναντίον της Επανάστασης, χωρίς όμως να υπάρχει τάση απολογητική για την πάγια κατάσταση των πραγμάτων και από την άλλη, τη φιλελεύθερη υπεράσπιση των κατακτήσεων του ατομικισμού του 1789». Παράλληλα αυτή διαπιστώνει επίσης ότι, ενώ ο Καζάζης δεν κρύβει την απογοήτευσή του για τα χρόνια της τρομοκρατίας και του βοναπαρτισμού, παρέχει στο ανέκδοτο έργο του μια αισιόδοξη εικόνα της Γαλλικής Επανάστασης τονίζοντας την καταλυτική δύναμη αυτής που έφερε ηθική και πνευματική ανισορροπία στην κοινωνία της εποχής, από την οποία προήλθε το φαινόμενο του «εκφυλισμού του ατόμου και του είδους». Χωρίς να ενδιαφέρεται για τους εσωτερικούς νόμους που κατευθύνουν το επαναστατικό φαινόμενο, κρίνει τον Ιακωβισμό μέσω της πολιτικής και της ιδεολογίας, στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού και της ατομικότητας, αδιαφορώντας για τη δυναμική του. Ο Ν. Καζάζης οδηγείται με τον τρόπο αυτό σε ψυχολογική ανάλυση της επανάστασης, που δεν του επιτρέπει την επισήμανση της πολιτιστικής και κοινωνιολογικής δυναμικής της.

Διαχόσια χρόνια μετά τη Γαλλική Επανάσταση, ένα ακόμη βιβλίο που εξιστορεί, αναλύει και ερμηνεύει τα επαναστατικά γεγονότα μιας από τις πιο σημαντικές στιγμές της νεότερης ιστορίας, ο αντίκτυπος της οποίας επί σειράν ετών επηρέασε την ιστορία των λαών της Ευρώπης και ειδικότερα της Βαλκανικής, έρχεται να προστεθεί στην ελληνική βιβλιογραφία. Γραμμένο από έναν Έλληνα διανοούμενο του φθίνοντος 19ου αιώνα, του οποίου οι πολιτικές απόψεις διακρίνονται από φιλελευθερισμό, το βιβλίο αυτό προσφέρει μια μοναδική μελέτη του επαναστατικού φαινομένου, όπου αναθεωρούνται παλαιές αντιλήψεις και εξάγονται ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Η έκδοση του κειμένου, εκτός από την εκτενή εισαγωγή, εμπλουτίστηκε με σχόλια, διάγραμμα για τον βίο και το έργο του Ν. Καζάζη και πίνακα εννοιών, τα οποία φανερώνουν τον μόχθο, την επιμέλεια και την υπευθυνότητα της κ. Ρωξάνης Αργυροπούλου. Η Γαλλική Επανάσταση είναι ένα αξιόλογο και χρήσιμο βιβλίο, που ανανεώνει το ενδιαφέρον για τον Νεοκλή Καζάζη και τον πολιτικό προβληματισμό της εποχής του και συμβάλλει στον εμπλουτισμό της νεοελληνικής βιβλιογραφίας.